

Круглий стіл “Формування відповідального суспільства: можливості, обмеження, перспективи”

Відповідальність — це здатність соціального дієця усвідомлювати можливі наслідки своїх (не)прийнятих рішень, (не)зроблених виборів, (не)вчинених дій, (не)виконаних обов’язків та (не)дотриманих зобов’язань, а також готовність і спроможність брати на себе весь тягар їх.

М.Вебер вважав відповідальність індивідуальних та колективних дієців однією з важливих передумов та підвалин впорядкованої життєдіяльності суспільства¹. Він вів мову не лише про одноосібну, а й про солідарну відповідальність соціальних дієців². Така відповідальність передбачає передбачуваність, узгодженість, сумісність та взаємну доповняльність соціальних дій різних дієців, їхню координацію та кооперацію як запоруки існування та поступу суспільства. Варто відзначити, що Веберова праця, в якій про все це йшлося, свого часу посіла першу позицію в рейтинговому списку “Книга ХХ століття” Світової соціологічної асоціації (ISA), що містив назви 100 найвідоміших книг у царині соціології³. Зауважена обставина засвідчує фунда-

¹ Вебер, М. (2012). *Господарство і суспільство: нариси соціології розуміння*. Київ: Все-світ. — (сс. 57, 163, 196, 235, 237, 359, 506–507, 525–526, 559, 563–564, 609, 614, 674, 857, 895, 916, 925, 976, 1028, 1042, 1046, 1063, 1065–1066, 1079).

² Там само, сс. 136, 296, 303, 321–322, 524, 530, 546, 549, 564–565, 750–751, 1023.

³ Books of the XX Century (2015). International Sociological Association (ISA). Retrieved from: http://www.isa-sociology.org/books/vt/bkv_000.htm. Цей рейтинг став одним із підсумків роботи Всесвітнього соціологічного конгресу Світової соціологічної асоціації, що відбувся в Монреалі 1998 року. Однією з головних цілей конгресу була критична оцінка соціологічної спадщини ХХ століття. Відтак Комітет з програм цього Конгресу у 1997 році провів опитування членів Світової соціологічної асоціації з метою визначення 10 найвпливовіших книг для соціологів. Опитуваним було запропоновано зазначити 5 книг із соціології, що вийшли друком у ХХ столітті й були, на їхню думку, найвпливовішими у роботі їх як соціологів. Було опитано 16% Світової соціологічної асоціації (455 з 2785).

ментальність поняття відповідальності у соціології й виняткову значущість цього соціального феномену в житті суспільства.

В Україні соціологічні дослідження відповідальності започатковували у попередні роки М.Шульга, О.Злобіна, О.Безрукова та ін. Накопичено чималий досвід концептуалізації, теоретичного осмислення та емпіричного аналізу особливостей формування відповідальності в сучасному українському суспільстві. Але з огляду на властиву йому наразі безпрецедентну динаміку соціальних процесів наявні трактування відповідальності соціальних дієвців можуть виявитися недостатньо релевантними.

Нез'ясованість тенденцій формування відповідального суспільства в Україні останніми роками внеможливіє оцінку релевантності поширених та усталених у нас концептуалізацій механізмів цих процесів. Ця обставина актуалізує відповідну наукову проблематику. Для її вивчення в Інституті соціології НАН України започаткована та виконується науково-дослідницька робота “Формування відповідального суспільства: держава, політичні рухи, бізнес”, що продовжує напрацювання попередніх досліджень. Метою роботи є дослідження чинників та сучасного перебігу формування відповідального суспільства в нашій країні за безпосередньої участі української держави, політичних рухів та бізнесу. Адже передусім саме ці дієвці повинні адекватно реагувати на сучасні виклики існуванню українського суспільства — загрози з боку зовнішнього агресора, економічний розлад та необхідність докорінного інституціонального перетворення країни.

26 березня 2019 року у конференц-залі Інституту соціології НАН України відбувся круглий стіл, на якому відповідальні виконавці зазначеної вище науково-дослідницької роботи презентували своїм колегам поточні результати власних досліджень в її рамках. Оприлюднюємо виступи учасників цього круглого столу для ширшого загалу.

МИКОЛА ШУЛЬГА,

доктор соціологічних наук, професор, заступник директора з наукової роботи Інституту соціології НАН України, Київ

Що таке соціально відповідальне суспільство?

Сьогодні найбільше досліджень з теми відповідальності припадає на економічну сферу суспільства. Достатньо переглянути бібліографію публікацій з цієї теми в останні десятиліття. Вчені переважно обговорюють проблему соціально відповідального бізнесу. На другому місці за кількістю публікацій перебувають праці з правової відповідальності. Значно менше досліджень, присвячених прояву цього феномену в інших сферах: в етиці, політиці, культурі та інших царинах. Найменше робіт з теми відповідаль-

ності на соціетальному рівні. Тож у пропонованій розвідці варто окреслити, принаймні в цілому, тему соціетально відповідального суспільства.

На нашу думку, на круглому столі порушено вельми змістову, масштабну і складну тему для обговорення. Це насправді тема соціології (я спеціально сказав “тема соціології”, а не соціологічна тема, адже в сьогodнішньому суспільному контексті слово “соціологічний” асоціюється або з вузькими, обмеженими темами, або, у ліпшому разі, із темами галузевої соціології, і переважно — емпіричної).

Коли ми говоримо тут про відповідальність, то звертаємося до такої соціальної якості, присутність якої передбачається в усьому просторі суспільства, в усіх його сферах, у всіх його інститутах, на всіх його рівнях, тобто в усьому сприйманому і усвідомлюваному нами соціальному просторі.

Соціетально відповідальне суспільство — це ідеальна модель, в якій представлена гармонія соціально відповідальних відносин різних рівнів, узгоджена система відповідальних зв'язків між інститутами і суб'єктами відносин. Це свого роду утопія та ідеал, якого прагнуть. Відповідальні відносини є неодмінними умовами таких якостей суспільства, як його цілісність і сталість. Отже, найважливішими для існування суспільства, вочевидь, будуть відповідальні відносини на рівні системотвірних зв'язків.

Міру реалізації ідеалу соціетально відповідального суспільства на кожному конкретному історичному етапі його існування можна розглянути через поняття зрілості суспільства, що передбачає різні ступені розвиненості.

Соціетально відповідальне суспільство — це соціум з дуже високою суспільною рефлексійністю в плані функціонування, публічного прояву всіх соціальних груп та інститутів. Під рефлексійністю ми розуміємо усвідомленість і певний рівень пізнаності тих відносин, процесів, що відбуваються в суспільстві. У соціетально відповідальному суспільстві як ідеальному типі, своєю чергою, передбачається максимальна пізнаваність і розуміння (досягнуті наукою на даний момент) соціальних процесів, у які залучені члени даного суспільства.

Відповідальність — це не лишень одна із якостей суспільства, а й одна з головних умов його існування. Суспільство може існувати тільки за наявності в ньому відповідальності, що пронизує всі сфери — в системі загалом і в її ланках та елементах.

Реальним суспільствам властиві такі системи соціетально відповідальних відносин, що коливаються в діапазоні від узгоджених до абсолютно неузгоджених і розбалансованих.

Соціетально відповідальне суспільство — це суспільство, в якому є розгалужена, щільна мережа горизонтальних і вертикальних усвідомлюваних соціумом, контрольованих і регульованих ним відповідальних відносин, а також наявні адекватні таким відносинам соціальні інститути. Чи можливе існування суспільств, яким бракує таких інститутів? Мабуть, суспільств із повною відсутністю соціетальної відповідальності не існує. Але суспільства із конче низькою соціетальною відповідальністю існують. Як правило, в історичних масштабах термін їх існування короткий. Без такої системної якості, як відповідальність, суспільство існувати не може.

Соціетально відповідальне суспільство — це таке суспільство, яке свідомо й відповідально ставиться до теперішнього, майбутнього і минулого, в якому існують інститути, що здійснюють науковий діагноз його реального стану в поточний час, виявлення й осмислення викликів, прогноз — тобто відповідальне розуміння свого майбутнього. Так само відповідальною і науково обґрунтованою має бути й картина минулого — історична пам’ять.

Важливо зрозуміти межі, коли суспільство ще перебуває в тих рамках, коли його можна назвати відповідальним, а де проходить той рубіж, після якого суспільство набуває нової якості — стає безвідповідальним. Постулювання зазначених меж підштовхує до необхідності визначення соціальної якості суспільства. Наш колега В.Тарасенко запропонував ввести у науковий обіг категорію “якість соціального”. Насамперед він звертав увагу на те, що соціальне ми розглядаємо абстрактно, позаісторично, що воно для нас однакове і сьогодні, і сто, і двісті років тому. На його думку, **“соціальне (як особлива складова і властивість суспільства, що існує разом з іншими його складовими і властивостями — економічними, політичними, духовними, моральними, природними процесами та явищами) залежить від свого прямого продуцента — групи взаємодіючих індивідів, умов їхньої взаємодії і зникає разом із завершенням їхнього життєвого процесу”**¹. Конкретним проявом якості соціального є стан соціальної відповідальності суспільства як цілого.

Соціетально відповідальне суспільство як модель, як ідеальний тип науково керованого суспільства передбачає, що воно реалізується на підставі мегапроєкту, в якому чітко окреслено цілі його розвитку, й ці цілі поділяються його громадянами. За умов приватної власності, коли суперечливими стають інтереси суспільства як цілого та його окремих елементів, кожен з яких має свій приватний інтерес, реалізація ідеального типу внеможливіюється. Вищий рівень розвиненості соціальної відповідальності в такому суспільстві можливий у формі правової держави, в якій досягнуто відповідальне ставлення до виконання законів усіма соціальними інститутами, всіма посадовими особами та всіма громадянами.

Більш небезпечна ситуація складається в тих країнах, де у громадян не розвинене відповідальне ставлення за справи в суспільстві. Вони живуть просто як свідки наростання загроз і небезпек для свого цілого, але не як громадяни. Прикладами соціетальної безвідповідальності українського суспільства є нинішній стан довкілля, мовчазне, байдуже ставлення громадян до витіснення з вітчизняного виробництва природних сільськогосподарських продуктів і тотальної заміни їх генетично модифікованими, стан інженерної інфраструктури (теплотраси, шлюзи на греблях річок, мости, автомобільні шляхи тощо) на рівні суспільства й на рівні поселень, відсутність у суспільстві найпершого і невіддільного інституту громадянського суспільства — профспілок. Це лише окремі приклади, але вони свідчать про те, що у нас посилюються риси соціетально безвідповідального суспільства.

¹ Тарасенко, В. (2014). Бісоціальний характер українського суспільства. Вектори змін українського суспільства (с. 136). Київ: Інститут соціології НАН України.

Феномен якості відповідальності суспільства допомагає зрозуміти його антипод — безвідповідальність. Деякі дослідники заперечують такі категорії, як відповідальність і безвідповідальність суспільства, на тій підставі, що суспільство ніколи не виступає як свого роду Левіафан. Утім, на нашу думку, не тільки в теоретичному, а й у практичному плані доречно говорити про відповідальність суспільства. В історії окремих суспільств трапляються ситуації, коли воно виступає згуртовано і в єдності. Так буває під час відбиття зовнішніх нападів, під час революцій. У сучасних демократичних суспільствах існують механізми уявлення волевиявлення всіх членів суспільства — референдуми, плебісцити. Нерідко вони засвідчують багатоманіття думок у суспільстві, але трапляються й випадки неабиякої одностайності людей з якогось доленосного питання, що постає перед суспільством. У контексті теми соціальної відповідальності приклади референдумів свідчать про відповідальність суспільства, навіть якщо думки громадян не збігаються. Проте вони виявляють власне ставлення до долі суспільства як цілого. Так, попри весь драматизм Брекзиту, британське суспільство продемонструвало соціальну відповідальність — більшість громадян висловили своє ставлення до проблеми.

За уважного аналізу феномену відповідальності також вочевидноється, що поряд з відповідальністю та безвідповідальністю існує ще один поширений соціальний феномен — невідповідальність. Невідповідальність виявляється як відсутність відповідальності через її повну нерозвиненість. Така невідповідальність дістала назву суспільної інфантильності. Головними її рисами є затримка в розвитку тих соціальних рис суспільних суб'єктів, наявність яких об'єктивно потрібна для нормального, усталеного функціонування соціуму. Суспільна інфантильність виявляється як політична, економічна, соціальна, культурна, морально-духовна інфантильності.

Прикладом соціальної інфантильності є така поведінка мас, коли вони легко приймають абстрактні гасла соціальної справедливості — рівність, демократія, свобода, незалежність, суверенітет тощо — і не співвідносять ці цінності з реальною ситуацією в конкретному суспільстві, не співвідносять з можливостями їхньої реалізації у сформованих на даний момент умовах. Водночас цих людей мало цікавлять можливість задоволення їхніх поточних нагальних інтересів: їхній рівень добробуту, рівень інфляції вітчизняної валюти в її співвідношенні з іншими валютами, реальна можливість отримання медичної допомоги, дотримання прав людини на вільний вибір інформації й можливість її одержання з будь-яких наявних каналів комунікацій, задоволення прав на висловлення своїх думок, у тому числі й політичних, невтручання держави в релігійні процеси й багато інших життєво важливих питань.

Складність суспільних відносин утворює хитросплетення правових, політичних, економічних, культурних відносин, що постають як деяка конкретна соціальна ситуація соціетальної відповідальності. Зі зміни таких послідовних соціальних ситуацій і складається історичний процес розвитку суспільства. Згадані ситуації по-різному впливають на результати розвитку суспільства. Іноді в соціумі складаються такі обставини, результат розв'язання яких може призвести до краху і катастрофи. Так, певні політичні, ідео-

логічні, економічні суб’єкти своїми діями можуть створити таку ситуацію, коли будь-який із варіантів її розв’язання є згубним, деструктивним, програшним для суспільства. Інакше кажучи, для суб’єктів прийняття рішень не залишається вибору — обставини не залишають для вибору потрібного, необхідного, корисного для суспільства як цілого. Скажімо, у разі політичних ігор, підтасовувань у законах, маніпуляцій із громадською думкою, виконаних в інтересах олігархів, у процесі загальнонаціональних виборів у виборців залишається суто формальний вибір варіантів. А насправді будь-який із виборів веде країну в глухий кут.

З цього випливають, принаймні, два висновки. Це можна сприйняти як щось на кшталт благих намірів, але все одно соціальна відповідальність суспільства передбачає таке. Перший висновок — держава і громадянське суспільство мають завжди прогнозувати своє майбутнє. Виходячи з прогнозів, суспільство не має права допускати утворення таких ситуацій, що паралізують можливість змістовного вибору проекту майбутнього, нейтралізують соціальну відповідальність суспільства.

По-друге, саме суспільство має розвивати у своїх громадянах такі якості, які б навіть у разі виникнення форс-мажорних соціальних ситуацій змогли б не допустити ризиків і загроз для існування самого суспільства.

СЕРГІЙ МАКЕЄВ,

доктор соціологічних наук, професор, завідувач відділу соціальних структур Інституту соціології НАН України, Київ

Секвестрування економічної нерівності: утопії спів-відповідальності та розподіленої відповідальності

Констатації щодо поглиблення глобальної та локальної економічної нерівності, що спираються на дедалі більш методично ретельні статистичні й соціологічні спостереження і вимірювання, набули статусу неспростовності. Причини нестримності зростання розриву в добробуті між непристоюно багатими і безнадійно бідними верствами в конкретному суспільстві та між народами, так само як і зумовлювані цим негативні соціальні ефекти, назагал відомі. Найчастіше мають на увазі непродуктивність відповідної політики держави, егоїстичність бізнесу, що прагне максимізації прибутку, зміну структури зайнятості внаслідок глобалізації економіки, ослаблення ролі й значущості політичних партій і профспілок в обговоренні гострих соціальних проблем та способів їх розв’язання.

Нікого, схоже, вже не потрібно переконувати, що посилювана економічна і соціальна (у доступі до життєво значимих благ та послуг) нерів-

ність — це погано і дуже погано. Пропозицій щодо того, як виправити ситуацію, аж ніяк не багато. Але вони є. Могутні, але не всемогутні, інстанції, такі як Міжнародний валютний фонд, охоче, наприклад, видають рекомендації щодо боротьби з бідністю — значущим ефектом нерівності. В академічному середовищі Е.О.Райт покладав надії на “реальні утопії”, на альтернативи нинішнім станам і процесам, що сфокусовані на нормативних повсякденних практиках учасників і не мають нічого спільного з прожектами радикальної перебудови спільного існування людей¹.

У науковій літературі знаходимо також пропозиції стосовно перспектив секвестрування нерівності на підставі систематичного вивчення стану справ у глобальному і локальному аспектах. Розглянемо дві схожі праці, виконані авторитетними спеціалістами. Монографію Е.Аткінсона² про те, що в наших силах зробити з нерівністю, а також збірку інтерв’ю з політиками та бізнесменами з проблеми економічної нерівності, зібраних та опублікованих співробітниками Стенфордського центру досліджень бідності та нерівності³. А позаяк жоден уряд у світі не ризикнув узятися за здійснення на практиці подібних розробок, тож їхній статус залишається цілком утопічним.

Утопія спів-відповідальності Е.Аткінсона

Будучи, за власним визнанням, обережним оптимістом, Е.Аткінсон вважено підходить до перспективи розподіленої між основними соціальними інститутами, а також організаціями відповідальності за скорочення розривів у добробуті сімей і доходах різноманітних категорій зайнятого населення. Блага мета і ліберальна вимога моменту очевидні: взяти під контроль розбурхану стихію нерівності й запропонувати певні інструменти для скорочення розривів у заробітках і винагородах.

У п’яти параграфах другого розділу обґрунтовано необхідність і практичну реалізованість висунутих 15 рекомендацій, що здатні, на думку автора, поліпшити наявний стан справ: не тільки перервати, а й радикально змінити напрямок багаторічної тенденції. Реалізація їх дасть змогу обговорювати плани на майбутнє додаткових п’яти специфічних політико-економічних ідей, переведення яких у практичну дію є справою віддаленішого майбутнього⁴.

Із соціологічної точки зору важливими є не так конкретні запропоновані заходи, як зсуви в пріоритетах діяльності інститутів та організацій. Скажімо, зовсім не нова ідея “соціального армрестлінгу”. Згідно з нею невидимий, але відомий своєю загрозою “руці” ринку варто протиставляти “руку” держави, що виборює спільні, справедливі та гуманістичні цінності. І

¹ Wright, E.O. (2010). *Envisioning Real Utopia*. S.l.: VERSO.

² Atkinson, A.B. (2015). *Inequality: What Can Be Done?* Cambridge, MA: Harvard University Press.

³ Berger, R., Grusky, D., Raffel, T., Samuels, G., Wimer, C. (2010). *The Inequality Puzzle: European and US Leaders Discuss Rising Income Inequality*. Berlin: Springer.

⁴ Atkinson, A.B. (2015). *Inequality: What Can Be Done?* (pp. 113–239).

тому Е.Аткінсон пропонує (рекомендація 1) жорсткіше контролювати напрямок технологічного розвитку задля недопущення масового витіснення працівників автоматами та самокерованими машинами. Держава, не бізнес, зобов'язана бути головним інвестором наукових досліджень і розробок, фактично виступати в ролі “держави-підприємця” в тому, що стосується технологічного й наукового прогресу, заразом створюючи робочі місця, що вимагають високої кваліфікації. Бізнес (приватний сектор) залишається головним агентом перетворення розробок на кінцеві інноваційні продукти. Водночас соціальна політика виходить із зобов'язання підтримувати баланс влади між усіма зацікавленими сторонами, в тому числі з допомогою профспілок, “соціальних та економічних рад” найманих працівників на підприємствах і в компаніях, неурядових організацій і фондів (рекомендація 2).

Як заведено говорити, впливові фірми та банки слід “приручати, одомашнювати”, прищеплюючи їм навички соціальної відповідальності, що вкрай рідко виникають і утверджуються емерджентно, а ареал їхнього поширення залишається обмеженим без зовнішнього стимулювання та вивіреного тиску.

Структура ринку праці була і залишається одним із джерел нерівності внаслідок асиметрії між тими, хто має роботу, і тими, хто її не в змозі отримати. Крім того, останніми десятиліттями сегментація національного ринку праці набуває нових обрисів за рахунок швидкого зростання сектору нестандартної/часткової зайнятості, самозайнятості та трудової міграції на позанаціональні ринки праці. Тому відповідальний уряд просто зобов'язаний мати ясний план/програму скорочення безробіття і створення нових робочих місць із деякою мінімальною заробітною платою для тих, хто її потребує. Така програма виводила би їх зі стану бідності, в тому числі шляхом організації суспільних робіт, гарантуючи зайнятість і створюючи шанси працевлаштуватися (рекомендації 3, 4).

Якщо підсумувати, не вдаючись до подробиць, інші рекомендації Е.Аткінсона, що мають переважно економічний характер і стосуються податкової політики, рівня пенсій та індексації заощаджень, більш рівномірного розподілу створюваного національного багатства, ринку кредитів, то їхня суть зводиться до такого. Держава та її виконавчі структури (уряд, банки) є головною умовою і механізмом не фінального, але помітного вирівнювання шансів усіх верств населення на забезпечене життя і подолання бідності. От чому нагальною потребою стає підвищення компетентності цього соціального інституту як щодо розпорядження та управління наявними ресурсами, так і стосовно інноваційного конструювання нових.

Вихідний пункт руху до ефективної компетентності полягає в якомога точнішому оцінюванні поточного стану справ і наявності ресурсів досягнення реальних цілей, обґрунтованих таким оцінюванням. Оскільки спроба втручання в процеси відтворення економічної нерівності неминуче загострить конфлікт інтересів залучених учасників (перелік їх не очевидний і становить окреме ускладнення), тому зростає значення процедур узгодження інтересів через компроміси та поступки. Кінцевим продуктом досягнення консенсусу у вигляді програми діяльності виявляється розподіл від-

повідальності (спів-відповідальність) між учасниками, а також між рівнями державного управління (центр, територія, типи поселень) — те, що іменують демасштабізацією завдання. І тоді повідомлення від Е.Аткінсона прочитується ще й так: компетентність визначає відповідальність, виконана відповідальність свідчить про рівень компетентності.

Успішні в житті про розподілену відповідальність

Улітку 2009 року, одразу після рецесії й фінансової кризи попереднього року, Фонд Роланда Бергера і співробітники Стенфордського центру досліджень бідності та нерівності провели 13 інтерв'ю з політичними лідерами, очільниками корпорацій і профспілок США та Європи. Предметом було зростання нерівності, його причини та місце в сучасному порядку денному. Респонденти були згодні в тому, що нерівність належить до “природного соціального порядку речей” і проблема не в нерівності як такій, а в її надмірності, непомірності, незрідка перебільшуваній у медіа¹.

Утім, заковика, на їхню думку, не в тому, що хтось (нечисленні, 1%) збагачуються нечувано, а в тому, що багато хто винагороджується надто мало. Причому концентрація багатства на одному полюсі супроводжувалася звільненням від моральних зобов'язань стосовно злидєнних анонімних “інших”. У результаті, вважають опитані, зростання диспропорцій у винагородах ставало наслідком автономізації відповідальності, розпаду тієї співвідповідальності, що буцімто була властива “добрим старим часам”. Домінантою стала *розподілена відповідальність* — фундаментальна обставина, з якою мають співвідноситися всі проекти секвестрування нерівності.

За інтерпретацією лідерів партій і бізнесу корінь зла полягає у відсутності відповідної етики, в домінуванні безоглядної жаги збагачуватися, попри будь-що, у практично тотальному дефіциті готовності до самоосуду. Але вони також визнають, що імплементація суворої трудової етики, яка уґрунтована на дисципліні, сумлінності, наполегливості й дає змогу заробляти багато, а також не викликає публічного осуду споживання (витрачання заробленого), являє собою проблему, можливості впоратися з якою далеко не ясні.

Підсумувавши почуте від учасників інтерв'ю, автори реферованої роботи рекомендують у подоланні нинішньої асиметрії в економічній нерівності дотримуватися п'яти принципів: забезпечувати рівність можливостей; удосконалювати соціальну мобільність; пропагувати етичну поведінку; переглянути практику винагороджування вищих службовців; виважено балансувати податкову політику². Таким є бачення проблеми, що відкривається згори, з погляду людей, дуже успішних у бізнесі та в управлінні.

Сюжетові про економічну нерівність з перспективи академічної науки (Е.Аткінсон), а також баченню з перспективи топ-менеджменту властива низка спільних рис. Обидва з дещо дивною постійністю, нічим не обґрунто-

¹ Berger, R., Grusky, D., Raffel, T., Samuels, G., Wimer, C. (2010). *The Inequality Puzzle: European and US Leaders Discuss Rising Income Inequality* (pp.157–160).

² Ibid., p. 199.

вуваною, обходять тему взаємозв’язку відповідальності із загрозами і невизначеностями, часто для стислості йменованих ризиками. Утім, і спів-відповідальність, і розподілена відповідальність неодмінно стикатимуться із загрозами й невизначеностями, стало відтворюючи те, що й без того має бути — емансиповану безвідповідальність.

Отже, в контексті економічної нерівності ідеї спів-відповідальності та розподіленої відповідальності хоча й обговорюються, але бодай якісь реалістичні проекти їхньої імплементації перебувають, схоже, на початковій стадії розроблення. Нез’ясованими залишаються й соціальні умови переведення імперативності ідей із царини бажаного в практичну площину здійсненого.

ОЛЕНА ЗЛОБИНА,

доктор соціологічних наук, професор, завідувач відділу соціальної психології Інституту соціології НАН України, Київ

Суспільні рухи в сучасному соціально-політичному контексті України

Історія української незалежності досить тісно пов’язана з колективними діями масового характеру. І хоча першими спадають на думку Майдани, на справді біля витоків сучасної країни стояв громадсько-політичний рух — Народний Рух України за перебудову, створений ще у 1989 році. Об’єднання навколо ідеї державної незалежності виявилось масовим, і вже на виборах 1990 року Рух отримав помітну підтримку, в результаті чого у Верховній Раді України було створено впливову фракцію Народна рада. Масові колективні дії й надалі помітно впливали на розвиток країни, зокрема визначаючи поступовий перехід від радянського минулого до європейського майбутнього. Водночас соціальна ситуація, що виникла в період виборів 2019 року, має свої особливості й потребує спеціального аналізу. Щоб здійснити його, визначимо попередньо необхідні теоретичні підвалини.

Відправним у цьому аналізі має стати визначення суспільного руху, як “сукупності поглядів та переконань групи людей, які прагнуть змінити певні елементи соціальної структури або розподіл благ в суспільстві, або і того й іншого водночас”¹. Традиційно виникнення суспільних рухів пов’язувалося із станом депривації, який, з одного боку, є виявом структурної напруженості соціальної системи, а з іншого — виливається в індивідуальне

¹ Zald, M.N., McCarthy, J.D. (1987). Social Movements in an Organizational Society: Collected Essays. New Brunswick, N.J.

незадоволення, що знаходить вихід у протестній активності. Проте у другій половині ХХ ст. постають нові соціальні рухи (екологічний, боротьби за мир тощо), а разом з тим виробляються і нові теоретичні підходи. Зокрема, теорія нових суспільних рухів переносить акцент з безпосередньої депривації учасників суспільних рухів на можливість для громадськості висловити в колективних діях свою незадоволеність або стурбованість щодо дотримання прав, благополуччя та добробуту¹. Оскільки сама по собі невдоволеність як підґрунтя будь-якого соціального руху є в кожному суспільстві, а отже, нею можна маніпулювати, створюючи умови для організації та підтримки соціального руху з використанням різноманітних ресурсів², доволі популярною стає і теорія мобілізації ресурсів, націлена на аналіз способів ефективного мобілізування учасників руху для досягнення бажаних соціальних змін. Відповідно для аналізу нам знадобиться доробок Ч.Тилі, згідно з яким “мобілізація — це процес, просування групи від пасивного зібрання індивідів до активної участі в суспільному житті”³. Це водночас “процес, через який група набуває колективний контроль над ресурсами, необхідними для дій. Цими ресурсами можуть бути робоча сила, товари, зброя, голоси виборців і будь-які інші речі, якщо тільки вони можуть використовуватися для реалізації спільних інтересів”⁴. Нарешті, ще один важливий теоретичний доробок сучасної концептуалізації суспільних рухів пов’язаний із намаганням глибше зрозуміти їхню динаміку. Йдеться про концепцію колективної ідентичності, яка розглядає мобілізацію прихильників рухів крізь призму ідентифікації самих себе з цілями та смыслом руху⁵.

Важливо також зазначити, що хоча суспільно-політичний рух завжди пов’язаний з колективними діями, це не тотожні поняття. За М.Діані, йому обов’язково мають бути притаманні такі ознаки: 1 — наявність певного соціального конфлікту; 2 — наявність колективної ідентичності учасників колективних дій; 3 — постійний обмін матеріальними та символічними ресурсами через неформальні мережі, що відбувається на підставі доброї волі учасників⁶.

Тепер, спираючись на ці ключові тези, спробуємо хоча б попередньо осмислити ті колективні рухи, що виникли у країні на тлі президентської виборчої кампанії 2019 року. Йдеться про соціальну групу, що підтримувала одного з кандидатів — Володимира Зеленського, та про групу підтримки

¹ Snow, D.A., Soule, S.A., Kriesi, H. (2004). Mapping the Terrain. In: D.A. Snow, S.A. Soule, H. Kriesi (Eds.), *The Blackwell Companion to Social Movements* (pp. 3–16). Oxford.

² Zald, M.N., McCarthy, J.D. (1987). *Social Movements in an Organizational Society*. Collected Essays.

³ Tilly, Ch. (1964). *The Vendue: a sociological analysis of the counterrevolution of 1793* (pp. 69). Cambridge, MAS: Harvard University Press.

⁴ Tilly, C. (1977). *From Mobilization to Revolution* (pp. 1–10). S.l.: University of Michigan.

⁵ Whooley, O. (2007). Collective Identity. In: G. Ritzer (Ed.). *The Blackwell Encyclopedia of Sociology* (pp. 586–588). S. l.

⁶ Diani, M. (2011). Social Movements and Collective Action. In: *The SAGE Handbook of Social Network Analysis* (pp. 223–234). S.l.: Sage Publications Ltd.

іншого кандидата — Петра Порошенка, яка виникла пізніше але так само сконсолідувалася навколо спільного інтересу, намагаючись мобілізувати прихильників до спільної колективної дії — обрання власного кандидата.

Хоча традиційною для виборчих перегонів є радше колективна дія, суб'єктом якої є політичні партії, які, до речі, і висунули обох кандидатів, в традиційному перебігу кампанії відбулися суттєві зміни через те, що один з кандидатів, хоча і був формально підтриманий політичною партією, фактично виступав як позасистемний, а тому міг досягти успіху лише через мобілізацію колективних дій потенційних виборців саме у формі суспільно-політичного руху. І хоча головною метою партії на відміну політичного руху є якраз участь у виборах, у цьому випадку суспільно-політичний рух формувався навколо підтримки саме певного кандидата, з обранням якого пов'язувалися очікування соціальних змін.

Для виконання цього завдання одразу були задіяні в якості головного медіатора соціальні мережі. Насамперед вони були використані для розбудови спільноти волонтерів, які долучилися до кампанії Зеленського в інтернеті. Наступного дня після оголошення наміру балотуватися сайт команди Зеленського (Зе2019) опублікував звернення до прихильників, яке містило заклик “Приєднуйся до команди Зеленського і твори історію разом з нами!”. Вже другого січня кількість зареєстрованих становила 213 тисяч і згодом зросла до 600 тисяч, стільки ж було на Інстаграмі. За оцінкою М.Федорова, який займався соціальними мережами, спільнота волонтерів, які долучилися до команди Зеленського, становила майже 600 тисяч¹. Оцінити масштаб зробленого хоча б приблизно можна виходячи з масштабів та якості сегментації потенційної аудиторії, а саме було виокремлено 32 сегменти зацікавлених користувачів і з 7 ключовими велася цілеспрямована робота².

Виходячи з теорії мобілізації для успішності колективних дій необхідно мобілізувати чотири головні ресурси: 1) культурний (поняттєві інструменти, спеціалізовані знання), 2) суспільно-організаційний (інфраструктура, соціальні мережі та організації), 3) людські ресурси, 4) матеріальні ресурси³.

У випадку з Командою Зе можна констатувати наявність усіх перелічених компонентів. Насамперед існувало ядро руху, в ролі якого виступив 95-й квартал. Саме там концентрувалися ресурси та визначалася стратегія і тактика мобілізації. Команда мала певні матеріальні ресурси (фінансовий капітал, офісний простір та ін.). Аналіз сторінок Команди Зе в мережах дає можливість побачити, як використовувався культурний ресурс, орієнтований на залучення до виборчої кампанії абсолютно нових, політично неза-

¹ За такої підтримки нам не потрібні були боти — керівник діджитал-кампанії Зеленського. Одержано з: <https://hromadske.ua/posts/za-takoyi-pidtrimki-nam-ne-potribni-buli-bogi>

² У нас есть проект Черная библиотека Порошенко: онлайн-стратег Зе. Одержано з: <https://tech.liga.net/technology/interview/pochemu-poroshenko-proigral>

³ Шульц, Э.Э.(2014). Теория социальных движений: проблемы теории и практики. *Вестник Северного (Арктического) федерального университета. Серия: Гуманитарные и социальные науки*, № 4. Одержано з: <https://cyberleninka.ru/article/n/teoriya-sotsialnyh-dvizheniy>

ангажованих учасників руху. Саме для них проводилися конкурси — на кращі стікери, на зустріч із кандидатом у президенти, на чашку, футболку, за рахунок яких зростала аудиторія. Так само і людський ресурс накопичувався через мобілізацію у мережах. Ось приклад одного з коментарів на сторінці: “Друзья!! Мы уже осознали, что явка на выборах должна быть высокой, но важно сохранить наши голоса и недопустит фальсификаций! В день выборов, 31 марта 2019 года, ВАЖНО 20 000 наблюдателей, на сегодняшний день в команде ЗЕ есть только 11200!!! ДАВАЙТЕ ОТПРАВИМ ПО ДРУГИМ ЗЕ ГРУППАМ ЭТОТ ПОСТ”.

Головний мобілізаційний посил кампанії повністю відповідав суті соціально-політичного руху і був прямо сформульований як необхідність колективної дії, спрямованої на соціальні зміни. Причому це подавалося саме в ключі відповідальності кожного за зроблений вибір. Як ілюстрацію наведемо одне з типових звернень Команди Зе до прихильників. “За 28 років люди зневірилися в системі: молодь, дорослі упевнені в її цинічності. Прийшов час змінювати встановлені системою правила, і це твій обов’язок перед країною! Ти готовий це змінити! Приходь на вибори 31 березня 2019 року! Змінюй!”.

У ході мобілізації було задіяно всі класичні способи формування мотивації до дій. На сторінках Команди Зе з’являлися пости й коментарі, спрямовані на підсилення незадоволеності, протестних настроїв щодо “старої влади”. Наведемо лише один приклад. “Одні сили зла об’єднуються, інші заливають рани і перегруповуються. Наближається фінальна битва. Цього разу сили зла мусять бути знищені. 27 років загнивання наплодило величезну армію жирних пацюків, які вже давно гризуться між собою за право поводити нами і пити нашу кров. Вже пролилися ріки крові і народ обдертий і бідний. А вони ніяк нажертися не можуть. Армія, мова і віра стають джерелом наживи, а людські життя — розмінною монетою. Вони сцуть нам в вуха не зважаючи на те, чи віримо ми їм чи не віримо. Сміються нам в очі, зриваючи шапки і тягаючи за носа. Лідери, які сьогодні об’єдналися, не являються меншим злом, ніж той, проти кого вони об’єдналися. У них ще не було можливості дорватися до того корита, в яке перетворилася наша держава. Давайте їх зупинимо разом. Попробуємо перемогти їх спочатку цивілізованим способом. Якщо не дадуть нам права чесного вибору — знищимо їх безжалісно і остаточно. КРАЇНО, ПРОСИПАЙСЯ! БО ЗАСНЕШ НАВІКИ!”.

Водночас вони межували з постами, що формували та підживлювали позитивні очікування та активність на виборах. Наприклад такими — “нам потрібна оптимістична філософія. Тому я за ЗЕленського”, або “идет на выборы вся моя семья. Дочь 20 — впервые. Сначала она говорила, что всё равно выберут “кого надо” и без неё, но я сказала, что мнение каждого очень важно, особенно выбор молодёжи. 5 наших голосов у В.Зеленского. Хочу для своих детей другую Украину!!! Давайте менять её вместе”.

Сумніви, на кшталт “хоть би один аргумент хтось привів — чому за Зеленського. Багато людей в роздумах. Чому вибирати його? Ви ж про щось думали. коли так писали. Один аргументик маленький — і буде ясно”, розвіювалися чіткими меседжами типу “Вова Зеленский: народний. Крапка”.

Особливо плекалося і підживлювалося відчуття належності до спільноти, колективна ідентичність, яка формувалася на підставі унікальності влас-

ного внеску кожного в історію країни. Ось типовий пост такого спрямування: “Это будут самые крутые выборы за всю историю! Впервые в жизни мы им радуемся, у нас появилось желание туда идти, потому что есть достойный человек, за которого хочется поставить не одну галочку в бюллетене!”

І цей самий меседж став ключовим у зверненні до спільноти після перемоги у другому турі: “Ми не зупиняємось на досягнутому — ми йдемо далі! Сьогодні перший понеділок нової історії — вже розроблюємо нові проекти, пишемо стратегію та проводимо аналіз зробленої роботи. Зустрічі, плани, розбір нововведень. Нам доведеться зробити більше, ніж багато. І ми зробимо це разом! Вперед до змін! Володимир Зеленський об’єднав країну! Тепер ми всі разом відповідальні за цю історію, що почалась ще чотири місяці тому! І ми зробимо все, щоб ця історія була найяскравішою!” Сформовану під час передвиборчої кампанії колективну ідентичність ядро буде намагатися використовувати й надалі для забезпечення електоральної підтримки на парламентських виборах.

Водночас у таборі іншого кандидата П.Порошенка між першим та другим туром виборів зростала неформальна комунікація його прихильників у соціальних мережах. Такий рух на підтримку чинного Президента консолідувався і після його поразки став набирати обертів також у певних організованих формах. Як приклад можна навести виникнення “Руху 25%”, відкритої групи на фейсбуці, колективна ідентичність якої усвідомлюється як єдність “відповідальних ціннісноорієнтованих громадян... які хочуть і роблять реальні реформи, прагнуть побудувати чесне, європейське суспільство в Україні”. Декларована мета об’єднання “не “сидіти в куцах”, а працювати заради успіху України”, але поки що це радше спроба збереження єдності, що сформувалась на тлі протистояння у виборчій кампанії. Засновники групи прямо зазначають: “Нехай поки що нас лише 25%, але такої кількості вже може бути достатньо, щоб зберегти країну. Тримаймося разом!” Але без формування організаційного ядра, рух навряд чи виконає цю місію.

Іншу спробу створити осередок активної підтримки курсу країни, що проводився П.Порошенком, здійснила група активістів, створюючи громадську організацію “Справа Громад”. За своїм головним посилом вона мало чим відрізняється від “Руху 25%”. На сайті громадської організації головна мета сформульована як захист найвищої цінності — сильної української держави, яка спирається на вільних та відповідальних громадян. Організатори прямо констатують, що об’єднуються “довкола Петра Порошенка, щоб провести ефективну реформу народовладдя в Україні”, а своє завдання вбачають у тому, щоб “розбудувати чималенький громадський рух”.

Наскільки ефективними будуть зусилля з обох боків, чи збережеться активність Команди Зе, чи стануть дієвими суспільно-політичні рухи, що формуються навколо П.Порошенка, як відбуватиметься їхня взаємодія з відповідними партійними рухами, покаже кампанія з виборів до Верховної Ради. Однак можна констатувати, що на сьогодні в країні має місце неформалізована суспільно-політична активність двох великих соціальних груп, які мають різні очікування щодо подальшого розвитку країни, проте їх колективна ідентичність ґрунтується в обох варіантах на відчутті власної відповідальності за майбутнє України.

ОЛЕКСАНДР ВИШНЯК,

доктор соціологічних наук, старший науковий співробітник, завідувач відділу соціально-політичних процесів Інституту соціології НАН України, Київ

Політична відповідальність органів держави: напрямки дослідження

У сучасних політичних науках та соціології поняття політичної відповідальності вживається для позначення відповідальності органів влади за виконання політичних програм, і за їхні рішення, які належать до компетенції відповідних органів влади, та відповідальність за дії, спрямовані на реалізацію цих рішень.

При цьому йдеться про політичну відповідальність органів виконавчої влади (урядів, адміністрацій) перед представницькими органами влади (парламентом, місцевими радами тощо), передбаченими Конституціями та законами тої чи тої країни. Ця відповідальність законодавчо у більшості випадків сформована. Складніше виглядає питання про відповідальність президентів (у країнах, де існує інститут президентської влади) та представницьких органів влади. Фактично відповідальність органів влади реалізується тільки шляхом виборів, коли виборці можуть висловити довіру чи недовіру до цих органів на чергових чи позачергових виборах. Кабінет Міністрів України як вищий орган виконавчої влади фактично несе подвійну політичну відповідальність як перед Президентом України, так і перед Верховною Радою України (хоча в редакції Конституції України 2004 року механізм реалізації політичної відповідальності перед Президентом України юридично не прописаний).

За період чинності Конституції України в редакції 1996 року, тобто у 1996–2005 роках та з жовтня 2010-го по березень 2014-го одного разу Верховна Рада України (у травні 2001 року) висловила недовіру Кабінетові Міністрів України (кабінет Віктора Ющенка), а 1996-го Президент України відправив у відставку уряд Павла Лазаренка.

За період чинності Конституції України в редакції 2004 року (з 2005-го по жовтень 2010-го та з 2014-го по нинішній час) Верховна Рада в березні 2010 року відправила у відставку, висловивши недовіру, уряд Юлії Тимошенко, а президенти жодного разу Уряд у відставку не відправляли, бо не передбачено механізмів політичної відповідальності Уряду перед Президентом.

Що стосується політичної відповідальності обласних державних адміністрацій перед відповідними місцевими Радами, то кілька разів за цей період місцеві ради висловлювали двома третинами голосів їм недовіру, але всупереч Конституції президенти Л.Кучма та В.Ющенко жодного разу не виконували своїх конституційних обов'язків та не відправляли у відставку голів ОДА.

Згідно з редакцією Конституції України 1996 року Верховна Рада могла понести політичну відповідальність тільки за свою бездіяльність (якщо вона впродовж 30 днів не могла зібратися на пленарне засідання), а тому президенти жодного року в цей період не припиняли достроково повноважень ВР України і не призначали дострокових виборів.

Згідно з редакцією Конституції України 2004 року Президент України (Віктор Ющенко) двічі припиняв повноваження Верховної Ради України — в 2007 та 2008 роках. Хоча у 2007-му конституційних підстав для припинення повноважень не було, дострокові вибори було проведено. А 2008 року конституційні підстави були, але ще не сплив перший рік повноважень новообраної Верховної Ради, а тому Вищий адмінсуд України скасував Указ Президента про розпуск Верховної Ради України.

Політична ж відповідальність Президента України реалізується тільки шляхом чергових виборів, якщо чинний президент балується на другий термін. За період дій чинної Конституції (і в редакції 1996-го, і в редакції 2004-го) одного разу (2010 року) виборці висловили недовіру чинному президентові Віктору Ющенку (який посів тільки 5-е місце у I турі голосування), у 1999 році на повторних виборах Леонід Кучма у II турі переміг лідера КПУ Петра Симоненка. Але не тому, що мав високий рівень довіри виборців, а тому, що мав менший рівень недовіри. А в 2014 році Президент В.Янукович втік із країни після Майдану 2013–2014 років.

Тобто не можна говорити, що українські виборці не готові вимагати політичної відповідальності від своїх президентів.

А ще більшою мірою вони притягують до політичної відповідальності партії на парламентських виборах, адже жодна з партій-переможців на парламентських виборах 1998 року не змогла перемогти на позачергових 2004 року. При цьому політичну відповідальність на наступних виборах несуть не тільки партії, представлені у владі, а й ті, хто в парламенті декларує свою опозиційність.

ГУЛЬБАРШИН ЧЕПУРКО,

доктор соціологічних наук, старший науковий співробітник, завідувач відділу соціальної експертизи Інституту соціології НАН України, Київ

Роль держави у формуванні відповідального суспільства

Одна з гострих проблем сьогодення України — це криза відповідальності. Наявні в українському суспільстві соціальні, економічні, політичні та екологічні проблеми, нерозвиненість громадянських структур є наслідком безвідповідальності різних суб'єктів соціально-політичного простору: гро-

мадян, політиків, державних і громадських діячів, державних службовців, власників, підприємців, що керують соціально-політичними, економічними й культурними процесами.

Формування відповідального суспільства в Україні можливе лише за умов сформованості соціальної відповідальності в усіх суб’єктів соціальної взаємодії. У цьому контексті особливої значущості набуває соціальна відповідальність держави як необхідна умова забезпечення сталого розвитку, ґрунтованого на узгодженні інтересів держави, людини, суспільства та бізнесу. Лише на підставі посилення соціальної відповідальності держави та її органів, політиків, громадських діячів та органів місцевого самоврядування за свої дії можна досягти нового якісного рівня розвитку суспільства.

Теоретичним і практичним питанням соціальної відповідальності держави присвячено наукові праці вітчизняних учених¹. Однак у роботах цих авторів відповідальності держави у формуванні відповідального суспільства приділяється недостатньо уваги.

У тріаді “суспільство – держава – бізнес” чільну роль відіграє суспільство як складна соціальна система, основним елементом якої є люди з безліччю їхніх зв’язків, відносин і взаємодій. Важливою підсистемою суспільства є держава як його спосіб організації, як підсистема суспільства, що управляє. Як суб’єкт управління держава реалізує свої повноваження через законодавчі, виконавчі й судові органи, тобто через систему державного управління.

Державні органи відповідають за ухвалення та реалізацію законів і законодавчих актів, дотримання конституційних прав і свобод громадян, за реалізацію розроблених ними соціальних програм; мають забезпечувати ефективне функціонування всіх царин соціальної інфраструктури (освіти, науки, охорони здоров’я, культури та ін.); контролювати дотримання державних соціальних стандартів, витрату бюджетних коштів, призначених на соціальні потреби; виконувати інші функції соціального характеру, передбачені законодавством, угодами й договорами соціальних партнерів.

¹ Амоша, О., Новікова, О. (2011). Соціальна відповідальність в контексті розвитку людського потенціалу. *Держава і суспільство*, 1 (5), 122–127; Баюра, Д.О. (2012). Соціальна відповідальність як інструмент удосконалення корпоративного управління в Україні. *Теоретичні та прикладні питання економіки*, 27(1), 204–210. Отримано з: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Треп_2012_27%281%29__27; Грішнова, О.А. (2011). *Соціальна відповідальність у контексті подолання системної кризи в Україні*. Отримано з: dse.org.ua/archive/15/3.pdf; Дейч, М.Є. (2014). Соціальна відповідальність національної еліти: проблеми становлення. *Вісник ОНУ імені І.І.Мечникова*, 19 (3/1), 155–160; Дейч, М.Є. (2014). *Становлення та розвиток багаторівневої системи соціальної відповідальності: управлінський аспект*. Донецьк: Ін-т економіки пром-сті НАН України; Новікова, О.Ф., Дейч, М.Є., Панькова, О.В. (2013). *Діагностика стану та перспектив розвитку соціальної відповідальності в Україні (експертні оцінки)*: монографія. Донецьк: Ін-т економіки промисловості НАН України; Колот, А. (2012). Соціальна відповідальність людини як чинник стійкої соціальної динаміки: теоретичні засади. *Україна: аспекти праці*, 3, 3–9; Охріменко, О.О., Іванова, Т.В. (2015). *Соціальна відповідальність навч. посіб.* Київ: НТУУ “Київський політехнічний інститут”.

Розподіл соціальної відповідальності між різними рівнями державної влади й місцевого самоврядування здійснюється відповідно до національного законодавства країн.

Утвердження принципів соціальної відповідальності у системі державного управління нерозривно пов'язане з формуванням соціальної держави. Соціальна держава не тільки концентрує в собі консенсус суспільних інтересів, забезпечення рівних прав та свобод, а й спирається на фундамент соціальної відповідальності всіх членів суспільства за добробут та розвиток країни¹. Тобто взаємоузгодженість суспільних інтересів у соціальній державі трансформується у консенсус щодо необхідності забезпечення соціальної відповідальності всіма причетними до суспільного розвитку в країні: державою, особистістю, бізнесом та суспільством у цілому. Отже, саме соціальна відповідальність усіх суб'єктів об'єднує учасників суспільного діалогу навколо пріоритетних напрямів державної політики, а її правова визначеність та запитуваність характеризує країну як соціальну державу².

Україна, відповідно до ст. 1 Конституції, вважається соціальною державою³, але, як слушно зазначає В.Бабкін, бракує розроблення концепції соціальної держави, усвідомлення значення гуманізації суспільства, забезпечення людського виміру політики та права⁴. З цим важко не погодитися, адже розроблення концепції соціальної держави не завершено, нормативна база не є досконалою, а практична реалізація концепції соціальної держави викликає низку питань, відповіді на які не можна вважати позитивними.

Реалізація принципів соціальної держави передбачає відповідальність суспільства за умови існування кожного громадянина і водночас відповідальність кожного громадянина за формування власного добробуту. В цьому контексті в Основному законі та інших нормативно-правових актах затверджені базові положення, що фіксують зобов'язання держави в соціальній сфері, в інтересах добробуту громадян загалом і різних соціальних груп⁵. Ідеться не тільки й не стільки про створення нової системи соціальних гарантій, а насамперед про задіяння соціальних чинників забезпечення

¹ Охріменко, О.О., Іванова, Т.В. (2015). *Соціальна відповідальність*: навч. посіб. (с. 24). Київ: НТУУ “Київський політехнічний інститут”.

² Новікова, О.Ф., Дейч, М.Є., Панькова, О.В. (2013). Діагностика стану та перспектив розвитку соціальної відповідальності в Україні (експертні оцінки): монографія.

³ Конституція України: прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. (1997). Київ: Преса України.

⁴ Бабкін, В.Д. (1998). Соціальна держава та захист прав людини. *Правова держава*, 9, 3.

⁵ *Декларація Верховної Ради УРСР від 16.07.1990 р. №55-XII “Про державний суверенітет України”*. Отримано з: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/55-12>; Основні напрями соціальної політики на 1997–2000 рр. (1997). Затверджені Указом Президента України від 18 жовтня 1997 р. № 1166/97. *Урядовий кур'єр*, 202–203; Основні напрями соціальної політики на період до 2004 року (2000). Схвалено Указом Президента України від 24 травня 2000 року № 717/2000. *Офіційний вісник України*, 21, 11–32.

економічного зростання в системі мотивації соціально відповідальної поведінки суб’єктів господарювання та найманих працівників¹.

Соціальна відповідальність держави є одним із механізмів забезпечення якості та ефективності державного управління. Реалізація соціальної відповідальності держави залежить від якості та ефективності державного управління, модернізації економіки, суспільних відносин та управління, його націленості на збереження і розвиток людського потенціалу, на формування і створення умов для запровадження соціальної відповідальності особистості, суспільства, бізнесу.

Оновлення стилю мислення державних службовців та переорієнтація вимог щодо ефективності їхньої діяльності з матеріально зорієнтованих кількісних показників на врахування якісних чинників життя суспільства можуть бути одним із вагомих важелів підвищення якості життя суспільства. Визнання взаємопов’язаності економічних (кількісних) та соціальних (якісних) процесів передбачає і наступний крок — визнання гуманітарної складової фундаментальним критерієм ефективності діяльності державної влади.

Найбільш складним і найбільш необхідним у просуванні соціальної відповідальності в системі суспільних відносин для держави є завдання, яке полягає у формуванні в особистості рис соціально-відповідальної людини з високими моральними якостями, з прагненням додержання соціальних норм і реалізації визнаних у суспільстві цінностей.

Людина є головним аспектом державного управління, на неї впливають всі інститути суспільства. Нерозвиненість соціальної відповідальності в особистості є наслідком їхньої неефективної діяльності. Соціальна відповідальність держави зобов’язує створити умови для формування і становлення соціальної відповідальності в тих інститутах, де відбувається безпосередній вплив на свідомість людини, її цінності, потреби та інтереси.

Інститут економіки промисловості НАН України здійснив наукове дослідження, яке передбачало проведення експертного опитування. В опитуванні взяли участь 158 експертів; серед них п’ять академіків НАН України; сім членів-кореспондентів НАН України; 79 докторів наук; 58 кандидатів наук; держслужбовців, представників урядових структур, а також науковців без ступеня — 21. Експертне опитування проводили з жовтня 2012 року по липень 2013-го. Найбільша кількість експертів припадає на м. Київ (46) та м. Донецьк (47). А в подальшому розподіл експертів визначився таким чином: Черкаси (14), Харків (13), Львів (7), Хмельницький (5), Одеса (5), Дніпропетровськ (4), Вінниця (3). По два експерти у Полтаві, Чернігові, Чернівцях, Луганську, Рівному, по одному — в Запоріжжі, Сумах, Северодонецьку, Севастополі, Сімферополі, Житомирі. Мають учений ступінь доктора наук 50%, кандидата наук — 35,4%, інші — з вищою освітою. Чоловіків серед тих, хто взяв участь в експертному опитуванні, 37%, жінок — 63%.

За результатами цього опитування, найбільшу міру впливу на свідомість людини має родина (88,0%), на другому місці — засоби масової інфор-

¹ Дєєва, Н.М. (2016). Соціальна функція держави: практика і завдання бюджетного забезпечення. *Демографія та соціальна економіка*, 3 (28), 83–93.

мації (48,1%), на третьому – система вищої освіти (44,3%), на четвертому – трудовий колектив, підприємство (42,4%), на п'ятому – система середньої освіти (41,8%)¹. Саме на ці інститути має бути спрямована діяльність держави щодо формування соціальної відповідальності особистості.

Також за результатами експертного опитування було визначено високий рівень впливу нерозвиненості соціальної відповідальності на рівень корупції (73,6%), конкурентоспроможності (52,5%), розвитку людського потенціалу (61,4%), виконання міжнародних зобов'язань щодо сталого розвитку (59,5%), упродовження Глобального договору ООН – Україна (39,3%), а також ступінь реалізованості міжнародного стандарту ISO-26000 (55,7%) та вимог зовнішніх інвесторів щодо розвитку корпоративної культури (48,1%)².

Найвагомішими перешкодами становлення соціальної відповідальності держави експерти вважають домінування особистісних інтересів і лобіювання інтересів бізнес-структур у системі державного та регіонального управління (73,4%), низький рівень духовно-моральної культури владної еліти (63,3%), концептуальну несформованість і нереалізованість принципів соціальної держави (46,2%)³.

Принципи соціальної держави є основою конструювання дій щодо регулювання суспільних відносин, їхній зміст деталізується в актах національного законодавства і міжнародних угодах. Одним із таких принципів є взаємна відповідальність, яка передбачає чітке визначення та розподіл сфери соціальної відповідальності всіх рівнів влади й управління, соціальних партнерів, суспільства та кожного громадянина, залучення громадян до участі в управлінні державою, створення умов саморегуляції соціальних процесів з боку індивідів та їхніх громадських об'єднань.

Одним зі способів залучення населення до управління суспільством та державою є громадський контроль як різновид соціального контролю. Він є важливою формою реалізації демократії, оскільки дає можливість населенню брати участь у державному управлінні та у владнанні державних і громадських справ, а також активно впливати на діяльність органів державної влади і місцевого самоврядування. Суб'єктами громадського контролю можуть бути як окремі громадяни, так і їхні об'єднання. Відсутність ефективного громадського контролю діяльності органів влади на думку 43,7% експертів є однією з важливих перешкод становлення соціальної відповідальності держави.

Близько третини експертів (від 38% і до 33,5%) визначили такі суттєві перешкоди на шляху становлення соціальної відповідальності держави, як нерозвиненість важелів мотивації та стимулювання для активізації процесів соціального інвестування; відсутність ефективних стимулів і регуля-

¹ Новікова, О.Ф., Дейч, М.Є., Панькова, О.В. (2013). Діагностика стану та перспектив розвитку соціальної відповідальності в Україні (експертні оцінки): монографія.

² Там само, с. 113.

³ Там само, с. 113–114.

торів підвищення соціальної відповідальності бізнесу; нерозвиненість законодавчого й договірною регулювання соціальної відповідальності¹.

Соціальна відповідальність держави має базуватися на визначенні та конкретизації обов’язків держави та її інститутів щодо ухвалення та виконання законів, нормативно-правових документів, спрямованих на збереження й ефективне використання людських та природних ресурсів, додержання в повному обсязі державних соціальних гарантій та державних соціальних стандартів; створення умов та можливостей формування й накопичення людського та соціального капіталу тощо².

Взаємодія суб’єктів соціально-політичного простору — громадян, політиків, державних і громадських діячів, державних службовців, власників, підприємців — на засадах підвищення рівня соціальної відповідальності є одним із найефективніших способів розв’язання соціальних проблем у різних царинах суспільного життя. Відповідальні дії суб’єктів соціально-політичного простору є необхідною умовою формування відповідального суспільства й консолідації української нації. Саме громадяни, які відчують соціальну відповідальність перед суспільством і майбутніми поколіннями, здатні долати власну відчуженість від суспільно-політичних процесів і брати активну участь у захисті соціальних та громадянських прав, контролі за діяльністю влади. Водночас соціальна відповідальність держави полягає в тому, що вона сприяє консолідації суб’єктів українського соціуму задля досягнення спільної мети — утвердження в суспільстві соціальної справедливості й солідарності, громадянських прав і свобод, розвитку нації.

ІГОР МАРТИНЮК,

доктор соціологічних наук, провідний науковий співробітник відділу соціальної психології Інституту соціології НАН України, Київ

НАТАЛЯ СОБОЛЄВА,

доктор соціологічних наук, провідний науковий співробітник відділу соціальної психології Інституту соціології НАН України, Київ

Специфіка життєвого вибору в нестабільному суспільстві: діалектика свободи та відповідальності

¹ Там само.

² Амоша, О., Новікова, О. (2011). Соціальна відповідальність в контексті розвитку людського потенціалу.

Відповідальність — це засадова категорія, на якій ґрунтується вся система суспільних відносин. Довіра, справедливість, солідарність, рівність, толерантність — усе це підвалини певного типу соціальної взаємодії, кожна з них за своїм історичним змістом є сутнісною характеристикою епохи, однак саме відповідальність нарівні зі свободою є первинними цінностями щодо інших, похідних від них. У сучасному світі, що відрізняється посиленням взаємозалежності локальних і глобальних проблем, акторові дедалі важче відгородитися від проблем війни та миру, історичної перспективи та раціонального використання природних ресурсів, соціальної нерівності та напруженості тощо. Відповідальність стає тим фундаментом, на якому вибудовується соціальність в сучасному розумінні, що відповідає динамічному світові ризиків. Підвищення та ускладнення технічного й технологічного рівнів буденного життя, зростання насиченості й інтенсивності впливу інформаційних потоків, підвищення повсякденних психологічних навантажень зумовлюють посилення вимог відповідального ставлення до життя акторів на всіх без винятку рівнях соціальної реальності.

У філософському дискурсі ідея відповідальності є складовою уявлення про свободу волі в контексті потрактування свободи прийняття рішень з погляду їх обов’язковості. Розуміння відповідальності задається розумінням свободи: якщо свобода — одна з передумов відповідальності, то відповідальність, своєю чергою, є одним із проявів свободи; відповідальність передбачає, що актор, вчиняючи певну дію, робить це свідомо, із власної волі, маючи змогу зважити характер уможливлених дією наслідків. Доцільно нагадати метафоричний вислів В.Франкла, який, наголошуючи на взаємозв’язок відповідальності зі свободою, стверджував, що варто було б водночас зі статуєю Свободи на східному узбережжі Сполучених Штатів спорудити статую Відповідальності десь на західному.

Антична філософія виводила відповідальність з особистих моральних чеснот, вважаючи її проявом моральності. Такий досить спрощений підхід залишав відкритим питання щодо природи і розвитку суспільних норм як критеріїв оцінювання.

Теологічна версія відповідальності, провідна за доби Середньовіччя, апелювала до Бога як головної моральної інстанції. Співвіднесення своїх дій із моральним виміром Бога, як його розуміє людина, слугувало остаточним і достатнім доводом в системі, де панував не доказ, а віра. Така система визначення джерел і умов відповідальності набула довершеності у протестантській моралі, що робила непотрібним посередництво інституту церкви у стосунках людини із Богом, а відтак перетворювала питання про відповідальність на засіб саморегуляції й самоконтролю.

Для філософського дискурсу сучасності центральним моментом в праксеологічній системі соціальної регуляції і далі залишається діалектика адекватного співвідношення свободи і відповідальності.

Для соціології та соціальної психології це втілюється в понятті життєвого вибору. Онтологічне розуміння свободи як відносно самостійного життєвого вибору, з одного боку, ґрунтується на свободі волі, що визначається світоглядом та самосвідомістю особистості, опосередковано зумовлюваними особливостями процесу соціалізації, тобто габітуальними властивостями

ми індивідуального актора. З іншого боку, відповідальність як засіб упорядкування взаємодій із соціальними акторами різного рівня спирається на суспільні залежності, закладені суспільно-історичними умовами, що мають певні ціннісні підстави (політичні, економічні, ідеологічні, морально-правові, культурні). Підґрунтя суб’єктивності, як правило, утворюють вимоги, приписи, норми, очікування, правила, не позбавлені певного люфту, а відтак і простору для варіативності й мінливості порівняно з ціннісними уявленнями, офіційно легітимованими в соціумі.

У цих концептуальних рамках світ приймається в його реальності, з усіма суперечностями та вадами, тому алгоритм пізнання закономірностей формування і функціонування принципу відповідальності включає аналіз інтересів, потреб, цілей акторів, засобів їх задоволення за умови повної готовності суб’єкта нести відповідальність за ті наслідки своїх дій, які він мав чи міг передбачити. Діалектика формального і неформального, злободенного й історичного, термінального і повсякденного схоплена тут в усій її багатогранності.

Залишається тільки дивуватися обмеженості досліджень відповідальності в соціологічній царині, бо права, обов’язки та відповідальність — то “три кити”, на які спирається вся система соціальної взаємодії. Відповідальність — відношення залежності актора від когось або чогось, що сприймається ним як підвалини прийняття рішень і/або здійснення дій, спрямованих на втілення у життя обраних ціннісних пріоритетів. Сферою застосування принципу відповідальності є весь простір життя: від проблем навколишнього середовища, вершин пізнання і майбутнього прийдешніх поколінь до повсякденних буденних практик на зразок вигулу домашніх тварин чи піклуванню про квіти. У результаті складного переплетіння економічних, політичних, культурних, інформаційних, технологічних та багатьох інших чинників, що діють на сферу як міжособистісної, так і надособистісної, інституціональної взаємодії соціальних суб’єктів, виникає чимало принципово нових життєвих ситуацій, коригуються в бік збільшення міри відповідальності засоби життєвого вибору, змінюється характер функціонування моральних цінностей, спадкоємність і накопичення соціального досвіду.

Сучасність диктує акторам свої закони відповідальності, згідно з якими вони повинні стати більш самостійними, рішучими, самостійними, вміти обирати рішення в умовах дефіциту часу та нелінійності, невизначеності ситуації й відтак нести відповідальність за здійснений вибір. Водночас дедалі більш неприпустимими стають непродумані й легковажні дії, оскільки технічна потужність людства зростає такою мірою, що помилкове, безвідповідальне рішення, може мати масштабні наслідки та призвести до незворотних у своїй згубності результатів. Згадаймо відомі техногенні катастрофи, хоча б той самий Чорнобиль, щоб наочно продемонструвати тривалість і всеохопність наслідків безвідповідальних дій, безвідносно до “благих намірів” тих, із чиєї вини виникли ці обставини.

Характерною ознакою сучасного етапу суспільного розвитку є те, що внаслідок стрімкого пришвидшення темпів суспільного життя набирають сили численні суперечності, зокрема й у царині духовного розвитку люди-

ни. Норми, традиції, приписи і експектації, цінності, культурні поведінкові патерни, стигми, що зумовлюють соціальну поведінку індивіда, змінюються з певним лагом стосовно виробничого, культурного і навіть інституційного середовища, залишаючись багато в чому спадщиною соціальних практик попередніх поколінь. Людина сучасності опиняється у бурхливому вирі різнопланових подій, і зафіксовані в соціальній пам’яті традиції, кодекси, накопичений за інших суспільних умов життєвий досвід неспроможні слугувати ефективними саморегуляторами. За цих умов центр тяжіння зміщується в бік універсального засобу адекватного реагування на калейдоскопічні зміни конфігурацій соціальних умов і ситуацій — в бік відповідального ставлення до життя.

Своєрідність сучасного творення духовного світу людини полягає в тому, що постійні енергетичні, інформаційні, екологічні ризики та кризи постійно породжують нові проблеми, що не можуть бути якісно розв’язані з суто прагматичного підходу, а потребують ширшого ціннісного обґрунтування. Перетворення при цьому життя індивіда на предмет його свідомої й відповідальної творчої діяльності підкреслює особливе значення саме творчого потенціалу в поєднанні особистісних можливостей і наданих суспільством життєвих шансів. Саме відповідальність за отриману змогу реалізувати себе є противагою прагматичному вимірові життя. Уміння опанувати власну долю, обирати пріоритети й підкоряти їм обставини власного життєвого шляху зростає, коли потреба у творчості, самореалізації не тільки виходить на перший план, а й підкріплюється навичками відповідального ставлення.

Кульмінацією цього творчого пошуку, його вузловими моментами є здійснення життєвих виборів. Життєвий вибір позначає біфуркаційну точку в розвитку особистості, коли приймаються рішення з кардинальних проблем свого подальшого життя, особистісний спосіб залучення до суспільних культурних цінностей і практик. Предметним полем життєвого вибору здатна слугувати будь-яка зі сфер життя, будь-яка із соціальних чи групових ролей з усім комплексом пов’язаних із нею норм, приписів, санкцій та очікувань, бо раніше чи пізніше людина змушена самовизначитись щодо типового набору соціально-вікових функцій. Життєвий вибір може бути здійснений миттєво, особливо у критичній, екстремальній ситуації, проте частіше це розгорнутий у часі процес “роботи душі”, моральної рефлексії, що веде зазвичай до змін у суб’єктивній соціальній реальності. Так чи так, ідеться про вибір однієї з ліній розвитку особистості (громадянської, професійної, матримоніальної тощо) чи загальної орієнтації щодо подальшого життєвого шляху, про процес, у якому в підсумку інтегруються моральнісно-світоглядний, ціннісно-цілераціональний і діяльнісно-поведінковий аспекти. Однак у будь-якому разі в якісному вимірі їхнє поєднання безпосередньо залежатиме від міри відповідальності суб’єкта при здійсненні вибору.

Соціальна відповідальність передбачає, що людина може вибирати саму роль, але вибравши її, далі зобов’язана підпорядкувати себе її функціоналу. В разі рольової відповідальності особистість обмежується одним вибором тої чи тої ролі від самого початку, а потім живе за сценарієм цієї ролі. Специфічною рисою сучасності є те, що усталений рольовий набір змінюється

на динамічний, суб’єктові доводиться обирати життєво важливі рішення за умов постійного цейтноту, а часто й суперечності вимог різних виконуваних ролей. Тому свобода вибору покладає й підвищену відповідальність на її суб’єкта, а відповідальність, своєю чергою, накладає певні обмеження на свободу його дії внаслідок зробленого вибору.

ОЛЕКСАНДР РАХМАНОВ,

доктор соціологічних наук, доцент, провідний науковий співробітник відділу історії та теорії соціології Інституту соціології НАН України, Київ

Методологічні проблеми дослідження соціальної відповідальності бізнесу в Україні

Після набуття незалежності перед Україною постало завдання реалізації ринкових перетворень. Лібералізація економічного життя дала змогу активним людям зайнятися дрібним і середнім бізнесом. Тіньова приватизація державного майна породила великий бізнес. І впродовж десятиліть приватний сектор поступово витіснив державний. Внаслідок цього бізнес став ключовим гравцем у взаємовідносинах із державою і суспільством. Відтак відповідальна роль суттєво зросла. Попри зміни у структурі економіки залишається актуальним питання про відмінності між приватним і державним секторами у здійсненні заходів соціальної відповідальності бізнесу.

Соціальна відповідальність бізнесу (у західній літературі більш поширений термін — корпоративна соціальна відповідальність) означає, що підприємства повинні збалансувати діяльність, що приносить прибуток, з діяльністю, яка приносить користь суспільству. Це передбачає розвиток бізнесу з позитивним ставленням до суспільства, в якому він діє.

Із соціологічної точки зору, сутність соціальної відповідальності бізнесу полягає в досягненні комерційного успіху шляхом дотримання етичних цінностей та поваги до людей, громад та природного середовища. Термін “соціальна відповідальність бізнесу” позначає дії, що відповідають правовим, етичним, комерційним та іншим очікуванням, які суспільство має щодо бізнесу. Крім того, соціально відповідальними є ті рішення, які спроможні збалансувати претензії всіх ключових зацікавлених сторін, дотичних до функціонування бізнесу. В цьому сенсі соціальна відповідальність бізнесу розглядається як комплексний набір політик, практик і програм, які є інтегрованими в бізнес-операції, ланцюжки поставок і процеси ухвалення рішень у компанії і визначається відповідальністю за поточні та минулі дії, а також майбутні наслідки. Проблеми, на які компанії сфокусовані у сфері

соціальної відповідальності, відрізняються залежно від типу бізнесу, його розміру, сектору економіки та регіону. У своїх найширших категоріях соціальна відповідальність бізнесу зазвичай охоплює питання, пов'язані з діловою етикою, інвестиціями в громади, навколишнім середовищем, управлінням, правами людини, ринком і робочим місцем. У перехідних суспільствах поряд із цими питаннями особливу роль відіграє співвідношення бізнесу із політичним середовищем.

Дослідження соціальної відповідальності бізнесу в Україні переважно зосереджені в царині економічної дисципліни. Ті поодинокі спроби, які на підставі соціологічних опитувань прагнуть вивчити мотивацію бізнесу щодо соціальної відповідальності на тлі українських реалій, лише частково верифікують західні напрацювання у соціологічному контексті. Зокрема, вітчизняні опитування представників бізнесу показують динаміку впровадження українським бізнесом політики соціальної відповідальності, а саме уявлення його представників щодо змісту соціальної відповідальності бізнесу, фактичного впровадження соціально відповідальних заходів, чинників та мотивів реалізації, наявності стратегій впровадження в організаційному управлінні підприємств. Також можна виявити співвідношення політики соціальної відповідальності бізнесу за критеріями масштабу підприємств, форми власності, сфери діяльності тощо.

Відмінності у підґрунті формування великого, середнього та малого бізнесу, державної чи приватної форми власності відображають особливості їхніх цінностей та практик у здійсненні відповідних заходів. У широкому значенні відповідальність бізнесмена вказує на його здатність як соціального суб'єкта відповідати за свої вчинки та стан справ у середовищі життєдіяльності. Бізнесмен у перебігу своєї професійної діяльності не лише перебирає на себе відповідальність за свої результати у вигляді отримання або неотримання зиску, а й стверджує таким чином ціннісне ставлення до себе як суб'єкта дії у певному середовищі та як громадянина країни, в якій він мешкає. Дослідники часто зосереджують увагу на психологічних аспектах схильності підприємців до відповідальності, використовують методіку визначення локусу контролю. Існує низка досліджень локусу контролю підприємців; результати їх показують відмінності в цьому вимірі між підприємцями і непідприємцями, а також дають змогу диференціювати успішних підприємців від невправних. Виявлено, що успішні підприємці проявляють значно більшу інтернальність, ніж ті, хто в результаті діяльності розорився.

І нарешті, соціологічний підхід має зосереджуватися на громадських очікуваннях суспільства стосовно місця бізнесу у соціальній структурі та на його діях в економіці й публічній сфері країни. Регуляторний тиск державних органів змушує бізнес різного масштабу звертати увагу на такі аспекти, як етична поведінка, правила охорони здоров'я та безпеки, а також мінімальна заробітна плата та робочий час. Крім того, нова ера сучасних технологій, таких як інтернет та мультимедіа, забезпечила споживачам та групам тиску можливість невпинно спостерігати за діяльністю бізнес-корпорацій. У масовій свідомості сформувалися певні стереотипи “соціально відповідальних” підприємств. Внаслідок цього, підприємства, які сприймаються

як “соціально відповідальні”, можуть зміцнювати свій бренд і підвищувати продуктивність своєї організації. Тобто їхня прихильність до політики соціальної відповідальності робить продуктивність їхніх підприємств більш прибутковою та надає їм конкурентні переваги.

ЮРІЙ САПЕЛКІН,

кандидат соціологічних наук, старший науковий співробітник відділу соціальної експертизи Інституту соціології НАН України, Київ

Відповідальність держави

Дослідження відповідальності держави, по-перше, є однією з актуальних проблем сучасної науки, одним із напрямів теоретичної роботи, здобутки якої являють собою методологічну основу для професійного управління соціальними процесами¹, по-друге, це необхідно для вдосконалення процесу державного управління, який є безперервним, незавершуваним і таким, що не залежить від рівня розвитку країни. Для прикладу, наразі “у 20 із 27 держав — членів ЄС актуальними є ініціативи щодо реформування державного управління, оскільки перед кожною з них стоїть багато викликів щодо ефективності та дієвості власного управління, на які треба відповідати”². Слід також зазначити, що прийнята в Україні Стратегія реформування державного управління на 2016–2020 роки, за оцінкою експертів Реанімаційного пакета реформ (РПР), “станом на 31 березня 2018 р., виконалася на 47%”. На їхню думку, схоже на те, що “бліцкриг реформи державного управління в Україні насправді не стався, тому слід готуватися до тривалої окопної війни за її реалізацію”³.

Ця проблема багатогранна (розглядається в рамках різних наук — соціології, політології, конфліктології, соціології управління, менеджменту тощо) і складна. Останнє вочевидніюється з можливих відповідей на низку питань.

¹ Шульга, М. (2015). Ідентичнісна безвідповідальність як перешкода на шляху соціальної інтеграції. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. 2 (16), 268–269. Київ: Інститут соціології НАН України.

² Сикс, У., Вирант, Г. (2018). Что означает отчет SIGMA для государственного управления в Украине? *Зеркало недели*, 37, 3.

³ Сорока, С. (2018). Реформа государственного управления — пройти точку невозврата до выборов. *Зеркало недели*, 47, 4.

По-перше, якщо відповідальність держави, то якої держави? Відповідальність авторитарної держави абсолютно відмінна від відповідальності держави демократичної, особливо в разі сучасних розвинених країн західноєвропейської цивілізації. До того ж якщо взяти до уваги, що політичні (демократичні та авторитарні) режими дуже різноманітні, то *питання про суб'єкт відповідальності* в рамках держави значно ускладнюється. Воно ускладнюється і через те, що питання про відповідальність держави (як і сама відповідальність) складається із питань про відповідальність її інститутів, органів та організацій. Так, питання про довіру населення в моніторингу, від 1992 року здійснюваному Інститутом соціології НАНУ, передбачає певні державні органи — поліцію (міліцію), прокуратуру, суд, президента, парламент, уряд, місцеві органи влади, армію, банки (державні).

Друге найважливіше питання про відповідальність держави: *відповідальність держави перед ким? Точніше: перед ким і чому?* В соціології, політології та інших науках у різних формах та інтерпретаціях домінує найабстрактніша відповідь: народ є джерелом державної влади; саме між народом і державою укладається суспільний договір, першою чергою, за допомоги конституції як основного закону та бази законотворчості, договору про стабільність держави та її відповідальність перед народом.

У рамках конституції встановлюються і юридично фіксуються взаємні права та обов'язки обох сторін: держави перед народом (населенням і громадянами) і народу перед державою. Якщо конкретніше, держава зобов'язується забезпечити народові гідний рівень добробуту та існування, а також безпеку населенню — як внутрішню (наприклад, від злочинності), так і зовнішню (від агресії зовнішніх ворогів). З одного боку, ці завдання передбачають усунення різного роду ризиків, викликів і небезпек. З іншого боку — за допомоги ефективного розвитку держави (зростання ВВП й т.ін.).

Це реалізується через організацію і реалізацію адекватної внутрішньої та зовнішньої політики держави. Такі політики передбачають дотримання державою законів (особливо конституції), встановлення нею певних рамок свободи, прав людини та громадянина, можливості виконання індивідом тих чи тих функцій (у сучасний період, першою чергою, економічних) і конкретних дій. Тобто в найабстрактнішому і найзагальнішому сенсі держава несе відповідальність перед народом.

Однак народ має складну структуру — соціально-класову, соціально-політичну, етнокультурну тощо. В ньому можуть виникати й формуватися різні відносно самостійні частини. Наприклад, говорять про велику частину народу, його меншу частину, активну та пасивну, мовчазну (мовчазну більшість), розгублену¹, деморалізовану², аморальну більшість³, а також про ре-

¹ Головаха, Е. (1999). Анкета “Дня”. Евгений Головаха: Эгоизм элиты приводит к красно-коричневой альтернативе. *День*, 5 октября.

² Головаха, Е. (2010). *Игра с классиком. Книга для думающих людей* (с. 40). Киев: Ин-т социологии НАН Украины.

³ Трофимова, Н. (2003). Феномен “аморального большинства”. *День*, 28 января.

гіональні частини (донецькі, вінницькі, київські...), про мовні частини (україномовні, російськомовні) й ін. Кожна з таких частин народу, маючи своє представництво у верхах державного апарату та в політичному класі, маючи деяку підтримку з боку інших частин народу, проявляючи активність, може привласнити собі статус народу як такого, виступати від його імені і нав’язувати державі себе в якості позивача.

Власне держава в деяких, можливо, обмежених сферах починає нести відповідальність передусім не перед народом, а перед іншими суб’єктами, включно з окремими особами. Так, у рамках авторитарних і диктаторських політичних режимів держава несе відповідальність перед диктатором, хоч би як його називали — президентом, прем’єр-міністром чи якимось інакше.

Слід зазначити, що у держави є й міжнародна відповідальність — перед іноземними позивачами, наприклад, у держави Україна — перед МВФ. Зазначене розщеплення суб’єкта відповідальності і позивачів створює умови для зниження міри відповідальності, появи безвідповідальності, що виявляється в конфлікті інтересів, подвійних стандартах, корупції тощо.

Найважливішим третім питанням щодо відповідальності держави є таке: *за що має нести відповідальність держава?* Варіанти найзагальніших і найабстрактніших відповідей викладено вище (добробут, безпека, розвиток тощо). Однак ці стратегічні цілі не відображають конкретики та історичності; вони не відбивають безпосередні потреби та інтереси конкретного населення (народу) як основного позивача до держави. В цьому плані важливою є інформація, отримувана через проведення Інститутом соціології НАНУ зазначеного вище моніторингу.

Моніторинг уможливило встановлення зворотного зв’язку: “держава — населення (народ)”, але за бажання і волі обох сторін, що, безперечно, має сприяти ефективності та професіоналізму управління. Зокрема, стає зрозумілим, за що має нести відповідальність держава в конкретний момент часу. Наприклад, запитання “Як Ви вважаєте, чого люди побоюються зараз найбільше?” передбачає 17 можливих конкретних варіантів відповіді (зростання злочинності, безробіття, напад зовнішнього ворога на Україну тощо), і відповіді опитуваних дають змогу зрозуміти, які найбільші й найактуальніші небезпеки для населення існують, на їхню думку, тобто на що має спрямувати свої зусилля держава, щоб реалізувати свою відповідальність перед народом і цим довести, обґрунтувати свою спроможність. Серед відповідей на це запитання у моніторингу 2017 року переважає (77,2%) думка, що: “люди найбільше зараз побоюються зростання цін”; 62,8% опитаних побоюються “невиплати зарплат, пенсій тощо”; далі мірою значимості: “побоювання безробіття” — 60,6%; “побоювання зростання злочинності” — 42,8%; “побоювання нападу зовнішнього ворога на Україну” — 38,4%¹.

¹ *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін* (2017). Київ: Інститут соціології НАН України, 4(18), 548.

Відповіді респондентів на інше запитання моніторингу: “Що, на Вашу думку, найбільшою мірою впливає на зростання напруженості в суспільстві останнім часом?”, — розширюють поле розуміння і, як і відповіді на попереднє запитання, вказують на те, за що конкретно на цей момент, з погляду опитуваних, має нести відповідальність держава. Натомість відповіді на запитання: “Хто, на Вашу думку, своїми діями (бездіяльністю) найбільше впливає на погіршення ситуації в нашій країні?” — допомагають зрозуміти, які органи держави (керівництво держави — президент, уряд, Верховна Рада; політики; судді; співробітники правоохоронних органів — поліції та прокуратури) виявляють найбільшу бездіяльність і безвідповідальність в рамках своїх статусних і посадових повноважень при виконанні своїх функцій та обов’язків. Звідси можна дійти висновків про необхідність зміни кадрового складу органів державної влади або ж зміни їхніх функцій. За даними моніторингу 2017 року, більшість респондентів покладають відповідальність за погіршення ситуації в країні на президента, уряд та Верховну Раду (74,3%); на політиків (51,5%); на олігархів (42,2%); на суддів (20,8%). Цікаво, що незважаючи на розв’язану війну Росією проти України, тільки 27,8% респондентів вважають, що саме керівництво Російської Федерації своїми діями впливає на погіршення ситуації в Україні¹.

Відповіді респондентів на запитання: “Що, на Вашу думку, найбільшою мірою сприятиме зниженню напруженості в суспільстві на даний момент?”, — націлюють на розуміння того, що і як, на думку народу, необхідно зробити, щоб сприяти спроможності держави та її відповідальності, і хто це має зробити. Зокрема необхідні: викорінення корупції у владній верхівці країни (і винні мають зазнати реального покарання) — на це у моніторингу 2017 року вказали 61,8% респондентів; реалізація проектів, спрямованих на поліпшення матеріального становища та умов життя людей (відновлення державного контролю над цінами, тарифами, підвищення зарплат і пенсій, реальні зміни в сфері медицини та освіти і ін.) — 49,8%; досягнення реального прогресу в ситуації на Донбасі (припинення військових дій, звільнення полонених, розведення сторін зіткнення на найбільш безпечні позиції й т. ін.) — 40%; відставка Кабінету Міністрів — 14,4%; проведення найближчим часом позачергових виборів президента — 11,6%; проведення позачергових виборів до парламенту — 7,4%².

Зазначимо, що наведений вище матеріал, по-перше, не вичерпує всіх можливостей для дослідження відповідальності держави за даними моніторингу. По-друге, він не охоплює всіх реальних і можливих аспектів відповідальності, наприклад, пов’язаних з вирубуванням лісів, станом автомобільних доріг, забрудненням води тощо.

Важливою проблемою (питання четверте) відповідальності держави є з’ясування механізму реалізації (здійснення) її відповідальності перед народом-позивачем, або яким чином і яку конкретну відповідальність несе держава як суб’єкт відповідальності. Найзагальніша відповідь — вибори або

¹ Там само, с. 528.

² Там само, с. 529.

електоральний бойкот. Держава, влада, всі суб'єкти відповідальності держави зацікавлені в якомога вищій явці електорату на вибори, інакше вони можуть бути визнані такими, що не відбулися (через поріг явки), як і сама конкретна держава, що існує в момент виборів у країні. Власне, складається ситуація, коли населення, не виконуючи свій громадянський обов'язок (участь у виборах), відмовляється від відповідальності й тим самим протестує проти безвідповідальності держави, її відмови від виконання своїх обов'язків (зокрема, від створення населенню сприятливих умов життя). Населення відмовляє в легітимності державі, посідає позицію абсентеїзму. І цю позицію її прихильники пояснюють аргументом: “Я не сподіваюся на вибори, бо не вірю, що від їхніх результатів зміниться моє життя”. Повністю згодними із цим аргументом у 2017 році були 35,9% опитаних, а ще 31,6% були радше згодні¹.

З іншого боку, беручи участь у виборах і реалізуючи протестний потенціал, населення може проголосувати проти всіх (відмова від такого пункту в бюлетені спотворює волю виборців, обмежує їхню свободу і є політичною помилкою, виявляючи відмову держави від своєї відповідальності). Крім того, виборці можуть свідомо і мають намір (з певним мотивом) “псувати” бюлетені, неправильно заповнюючи їх. Однак найважливішою складовою протестного голосування є відмова в довірі неефективним суб'єктам відповідальності державного управління, які відсторонилися від своїх прямих обов'язків (функцій), — президентові, Верховній Раді, урядові, партіям, що входять до коаліції, окремим депутатам тощо. В такому разі голосуванням проти них стає голосування за опозиційних кандидатів.

Але існують також інші механізми реалізації відповідальності: усунення недоторканності, відкликання депутатів, відмова в довірі уряду, імпічмент президента, з'ясування відносин з суб'єктами відповідальності в суді й т.ін.

Суттєвою складовою механізму відповідальності держави є наявність в країні громадянського суспільства, що протистоїть державі. Саме цей механізм через ініційовані ним громадські та юридичні процедури може стати актуалізатором протестних акцій. Проте, на думку багатьох дослідників, в Україні громадянське суспільство перебуває на початковій стадії становлення, позаяк відсутня його масова соціальна база — середній клас.

Відмова виборців від участі у виборах є лише одним з аспектів ширшого феномену — відмови громадян від участі в політиці загалом. Виникнення цього феномену пояснюється невідповідністю суб'єктів відповідальності держави своїм прямим функціям. Так, на запитання “Якою мірою Вас цікавить політика?”, у 2016 році 26% респондентів відповіли, що “зовсім не цікавить” і тільки 13% — що “дуже цікавить”. Подібні опитування проводилися Інститутом соціології НАНУ з 1992 року, і слід зазначити, що із часом частка тих, хто цікавиться політикою, значно коливалася — від 30,4% у 1996 році до 11,3% у 2005-му. Число респондентів із протилежною позицією також ко-

¹ Там само, с. 496.

ливалось за цей період — від 21,1% у 2005 році до 7,1% у 2013-му¹. Окрім того, у 2016 році 82,1% опитаних заявили, відповідаючи на запитання: “Членом якої з громадських або політичних організацій Ви є?”, — що “не належать до жодних громадських, політичних організацій чи рухів”².

Власне, в рамках виборів відбувається артикуляція і презентація інтересів населення, а також оцінка ними ступеня відповідальності/безвідповідальності держави.

Вважається, що такого роду звітність означає оцінювання стану справ у царині державного управління України. В рамках дебатів із приводу таких оцінок “більшість експертів погоджується, що реформа державного управління — одна з найважливіших в Україні, основа всіх змін. Адже важко розробити й запровадити будь-яку важливу реформу, якщо державна служба нездатна розробляти якісні плани та пропозиції й ефективно керувати їх запровадженням”³.

Наостанок слід зазначити: проблема аналізу відповідальності держави залишається актуальною для наукових кіл будь-якої держави, оскільки має праксеологічне значення. В поле дослідження їх потрапляють численні й різноманітні питання, коло їх постійно розширюється, як розширюється і система використовуваних понять. У цій розвідці було порушено лише обмежену кількість питань, які видаються найбільш значущими, а відповіді на них можуть бути дуже різними, ба й суперечливими.

Запропоновані відповіді на обрані до розгляду питання можуть сприяти підвищенню ефективності державного управління країною, а також послугувати методологічною базою його реформування.

ВОЛОДИМИР РЕЗНІК,

*доктор соціологічних наук, доцент, завідувач
відділу історії та теорії соціології Інституту
соціології НАН України, Київ*

Динаміка соціальної відповідальності проросійськи та проєвропейськи зорієнтованих громадян України у 2013–2018 роках

¹ Українське суспільство: моніторинг соціальних змін (2016). Київ: Інститут соціології НАН України, 3(17), 431.

² Там само, с. 433.

³ Сикс, У., Вирант, Г. (2018). Что означает отчет SIGMA для государственного управления в Украине? *Зеркало недели*, 37, 13.

Дані соціологічного моніторингу та омнібусу Інституту соціології НАН України¹ показують, що впродовж 2013–2015 років зросли відсотки опитуваних, які декларують часткову власну відповідальність за стан справ в Україні загалом та у своєму “місті чи селі” (рис. 1 і 2).

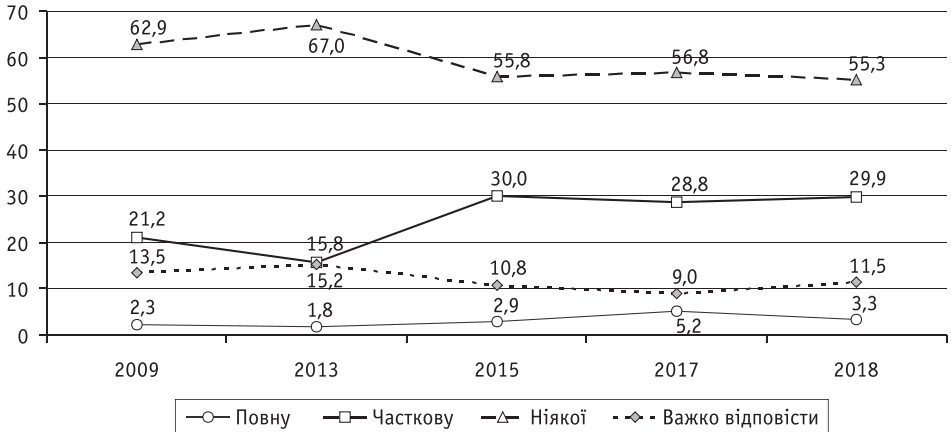

Рис. 1. Динаміка розподілу відповідей на запитання “Яку особисту відповідальність Ви несете за стан справ загалом в Україні?” (% до кількості опитаних)

Не виключено, що сприйняття та усвідомлення екстремальних обставин у житті суспільства на зламі 2013–2014 років, необхідність адекватно реагувати на виклики існуванню української держави могли відбитися на рівні відчуття власної відповідальності громадянами. Але на цій загально-суспільній тенденції також відбулося розмежування соціального загалу на проросійськи та проєвропейськи зорієнтованих громадян. Серед підстав цього розмежування в сучасному українському суспільстві – геополітичний європейський або євразійський напрям інтеграції його та статус російської мови в Україні.

¹ Загальнонаціональний соціологічний моніторинг з 1992 року проводить Інститут соціології НАН України у рамках багаторічного проекту “Українське суспільство: моніторинг соціальних змін”. Керівник проекту – В.Ворона, автори програми проекту – Є.Головаха і Н.Паніна. Вибірка загальнонаціональних моніторингових опитувань 1992–2018 років пропорційно репрезентує доросле (віком від 18 років) населення 24 областей України (у 2015–2018 роках опитування не охопило окремі райони Донецької та Луганської областей (ОРДЛО), що потрапили під контроль сепаратистсько-терористичних угруповань), АР Крим (за винятком 2014–2018 років, коли опитування у Криму після його анексії Росією не проводилось) та м. Києва. Вибірка триступенева, стратифікована, випадкова, із квотним скринінгом на останньому щаблі (автори вибірки: Н.Паніна, М.Чурилов). Опитування проведені за методом самозаповнення анкет у травні 1992 р. ($N = 1752$), травні 1999 р. ($N = 1810$), січні 2000 р. ($N = 1810$), січні 2001 р. ($N = 1800$), лютому–березні 2002 р. ($N = 1799$), лютому 2003 р. ($N = 1800$), лютому 2004 р. ($N = 1800$), березні 2005 р. ($N = 1800$), квітні 2006 р. ($N = 1800$), квітні 2008 р. ($N = 1801$), березні–квітні 2010 р. ($N = 1800$), квітні–травні 2012 р. ($N = 1800$), червні–липні 2013 р. ($N = 1800$), липні–серпні 2014 р. ($N = 1800$), червні–липні 2015 р. ($N = 1802$), червні–липні 2016 р. ($N = 1802$), червні–липні 2017 р. ($N = 1800$) та вересні–жовтні 2018 р. ($N = 1800$). У 1992–2014 роках польовий етап дослідження зорганізовував центр “СОЦІС”, у 2015–2018 роках – Благодійний фонд “Інтелектуальна перспектива”.

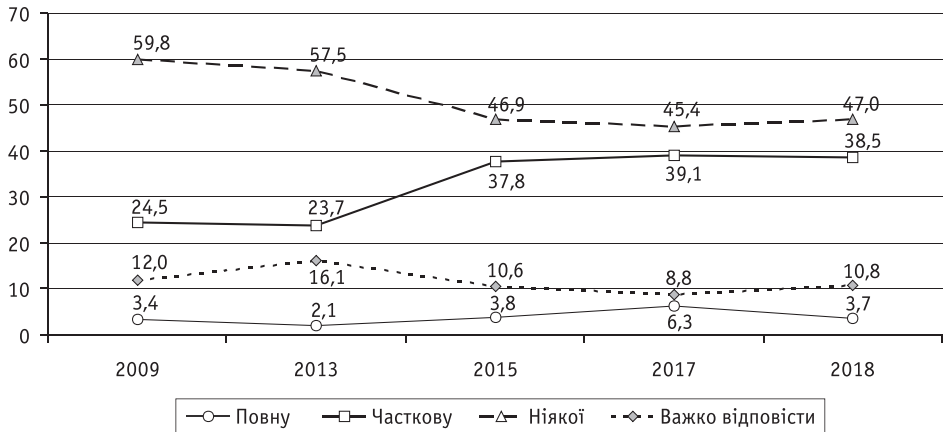

Рис. 2. Динаміка розподілу відповідей на запитання “Яку особисту відповідальність Ви несете за стан справ у Вашому місті чи селі?” (% до кількості опитаних)

Інструментарій соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України містить показники, що вможливають відстеження ставлень до ідей “приєднання України до союзу Росії і Білорусі” (далі – “союз Росії і Білорусі”) та “вступу України до Європейського Союзу” (далі – “Євросоюз”) та думки стосовно необхідності “надати російській мові статус офіційної в Україні” (далі – “Російська мова”). Відтак з’ясування особливостей диференціації опитуваних за мірою їхньої проросійської або проєвропейської зорієнтованості має враховувати локалізацію їх в умовному просторі самовизначень, що його моделюють шкали вихідних зазначених показників моніторингу (рис. 3).

Горизонтальні осі-виміри цієї просторової моделі становлять шкали показників геополітичних орієнтацій опитуваних. Перетин цих горизонтальних осей утворює своєрідну “площину” геополітичного (цивілізаційного) самовизначення опитуваних. Таке самовизначення може бути: а) однозначним – передбачати орієнтацію на “союз Росії й Білорусі” та виключати орієнтацію на “Євросоюз” або навпаки; б) менш однозначним – поєднувати орієнтацію “союз Росії і Білорусі”/“Євросоюз” із позицією невизначеності “Важко сказати” щодо альтернативного геополітичного напрямку; в) відсутнім – у випадку вибору середньої позиції шкал “Важко сказати”; в) амбівалентним – поєднувати водночас орієнтації на “союз Росії і Білорусі” та на “Євросоюз”. Вертикальну вісь-вимір становить шкала показника самовизначення щодо статусу “російської мови” в Україні. Перетин цієї осі із двома іншими довершує модель тривимірного простору класифікації опитуваних за мірою їхньої проросійської зорієнтованості.

Спробу такої класифікації шляхом швидкого кластерного аналізу (метод К-середніх) здійснено раніше¹. Тобто процедура кластеризації була застосована у просторі шкал безпосередньо вимірюваних показників мовних

¹ Резнік, В. (2017). (Де)легітимація соціального порядку та уподобання щодо модернізації його засад в сучасній Україні: передумови і тенденції. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, 65–102.

та геополітичних уподобань (рис. 3). При цьому позиціям шкал відповідали такі значення балів: а) показник “союз Росії і Білорусі”: 1 бал — “радше позитивно”, 2 бали — “важко сказати”; 3 бали — “радше негативно”; б) показник “Євросоюз”: 1 бал — “радше негативно”, 2 бали — “важко сказати”; 3 бали — “радше позитивно”; в) показник “російська мова”: 1 бал — “так”, 2 бали — “важко сказати”; 3 бали — “ні”. Наразі таку спробу кластеризації відтворено із розширенням емпіричної бази моделювання за рахунок долучення нових даних моніторингових досліджень Інституту соціології НАН України за 2017 та 2018 роки. У такий спосіб отримано класифікацію у вигляді 2-клас-терного рішення (табл. 1).

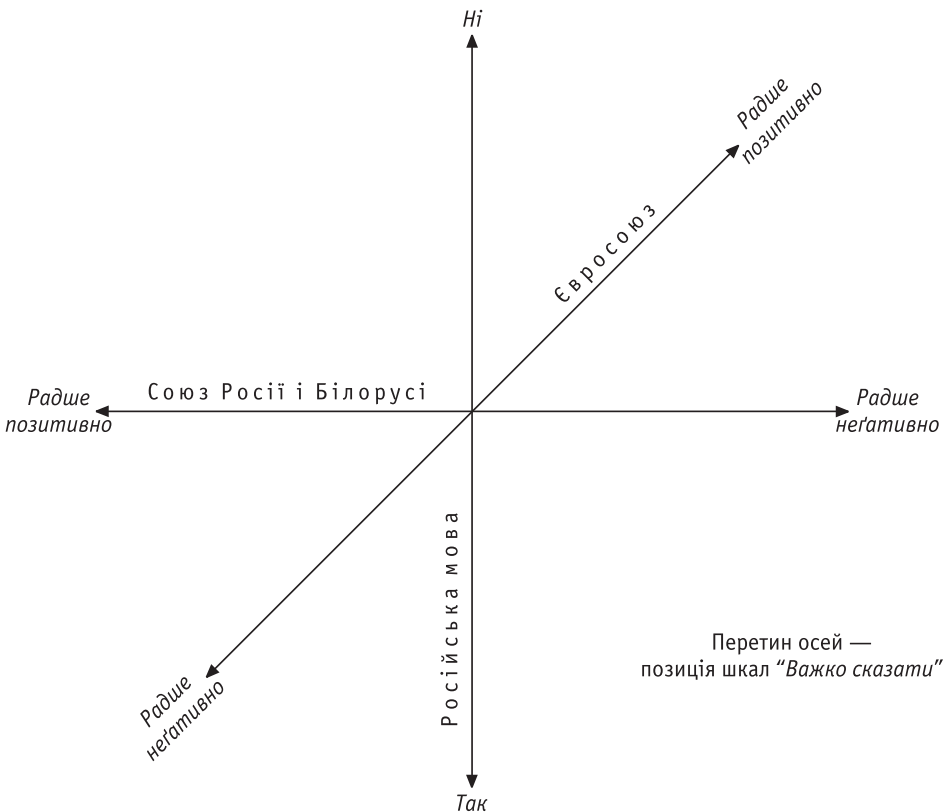

Рис. 3. Модельований тривимірний простір мовно-геополітичного самовизначення опитуваних

На кожному масиві даних опитувань 2000–2018 років виокремлено по 2 кластери, що внутрішньо однорідні та суттєво відмінні між собою. У рішеннях із більшими кількостями кластерів останні виявилися порівняно менш внутрішньо однорідними і менш відмінними між собою. Інтерпретація отриманих 2-клас-терних змінних кожного року можлива на підставі порівняння фінальних центрів їх кластерів — середніх значень (балів) безпосередньо вимірюваних вихідних показників кластеризації для кожного клас-тера (табл. 2).

Таблиця 1

Результати кластерного аналізу: наповненість кластерів, класифіковані та не класифіковані об’єкти (опитувані), n

Рік спостереження	Наповненість		Класифіковані об’єкти	Об’єкти, що залишилися поза класифікацією
	Кластер 1	Кластер 2		
2000	957	841	1798	12
2002	737	1044	1781	18
2004	724	1059	1783	17
2005	1095	700	1795	5
2006	781	1019	1800	0
2008	756	1039	1795	6
2010	843	950	1793	7
2012	1001	787	1788	12
2013	787	1003	1790	10
2014	726	1056	1782	18
2015	659	1096	1755	47
2016	720	1078	1798	4
2017	1118	635	1753	47
2018	1068	732	1800	0

Таблиця 2

**Фінальні центри кластерів, M
(діапазон шкал вихідних показників: 1–3 бали)**

Рік	Російська мова		Союз Росії і Білорусі		Євросоюз	
	Кластер 1	Кластер 2	Кластер 1	Кластер 2	Кластер 1	Кластер 2
2000	1,30	2,62	1,32	2,69	2	3
2002	2,65	1,24	2,40	1,13	3	2
2004	2,80	1,20	2,12	1,20	2	2
2005	1,31	2,72	1,23	2,55	2	3
2006	2,84	1,17	2,28	1,14	3	2
2008	2,82	1,23	2,35	1,13	3	2
2010	2,81	1,20	2,17	1,10	2	2
2012	1,30	2,84	1,22	2,28	2	3
2013	2,81	1,59	2,52	1,23	2,69	1,70
2014	1,39	2,71	1,51	2,84	2	3
2015	1,44	2,90	1,71	2,82	1,65	2,71
2016	1,43	2,80	1,53	2,85	1,52	2,63
2017	2,74	1,42	2,86	1,66	2,68	1,65
2018	2,74	1,43	2,80	1,63	2,63	1,68

Кластери кожної змінної дуже помітно відрізняються один від одного не лише за цим параметром. Ці відмінності більше увиразнюють кростабуляції отриманої змінної, що фіксує двокластерне рішення кожного року, із безпосередньо вимірними вихідними показниками на масивах даних опитувань 2000–2016 років¹. Аналогічне тестування на масивах даних опитувань 2017 і 2018 років теж показало такі відмінності між кластерами.

Зокрема, опитувані одного із кластерів здебільшого згодні із необхідністю надання російській мові статусу офіційної в Україні, позитивно ставляться до ідеї приєднання України до союзу Росії і Білорусі, неспроможні визначитися зі ставленням у 2000–2012 і 2014 роках та негативно ставляться у 2013 і 2015–2018 роках до вступу України до Європейського Союзу. Відтак зорієнтованість опитуваних цього кластера визначено як суто проросійську. Натомість опитувані другого із кластерів здебільшого заперечують необхідність надання російській мові статусу офіційної в Україні, негативно ставляться до ідеї приєднання України до союзу Росії і Білорусі й позитивно – до вступу України до Європейського Союзу. Зорієнтованість опитуваних цього кластера загалом позначена як проєвропейська.

Таким чином, двокластерне рішення узагальнює і полярно диференціює відповіді опитуваних на запитання щодо безпосередньо вимірюваних показників (рис. 1). Ця змінна виокремлює дві категорії опитаних: а) проросійськи зорієнтованих; б) проєвропейськи зорієнтованих. На зламі 2013–2014 років співвідношення часток цих категорій опитуваних кардинально змінилося (рис. 4).

Рис. 4. Динаміка співвідношення часток проросійськи та проєвропейськи зорієнтованих опитуваних (%)

Після мінливого чисельного переважання впродовж 2000–2013 років проросійськи зорієнтованих над проєвропейськи зорієнтованими опитуваними з 2014 року почалося 20-відсоткове переважання проєвропейськи зорієнтованих над проросійськи зорієнтованими опитуваними. Цю карди-

¹ Там само.

нальну зміну різниці відсотків можна розглядати як наслідок структурних змін вибірки моніторингу. Зокрема, до 2013 року включно вибірки моніторингових досліджень Інституту соціології пропорційно репрезентували всі регіони України. Внаслідок анексії Росією Криму його населення не є репрезентованим у вибірках моніторингових досліджень 2014–2018 років. А через захоплення сепаратистсько-терористичними угрупованнями за підтримки та участі Росії окремих районів Донецької та Луганської областей (ОРДЛО) населення цих районів не є репрезентованим у вибірках моніторингових досліджень 2015–2018 років. У підсумку переважно проросійські уподобання¹ цих значних часток населення України не враховуються в останні 4–5 років моніторингових спостережень.

Відмінності середніх значень показників декларативної соціальної відповідальності за кластерами показують певний вплив на неї розмежування соціального загалу на проросійськи та проєвропейськи зорієнтованих громадян (табл. 3 і 4).

Таблиця 3

Середні показники декларативної особистої відповідальності за стан справ в Україні загалом за кластерами проросійськи та проєвропейськи зорієнтованих опитуваних, *M*

Кластер (категорія)	<i>n</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>	Стандарт-на похибка <i>M</i>
2013				
Проросійськи зорієнтовані	852	1,20	0,444	0,015
Проєвропейськи зорієнтовані	662	1,26	0,496	0,019
2015				
Проросійськи зорієнтовані	586	1,32	0,513	0,021
Проєвропейськи зорієнтовані	973	1,44	0,567	0,018
2017				
Проросійськи зорієнтовані	567	1,34	0,570	0,024
Проєвропейськи зорієнтовані	1028	1,48	0,612	0,019
2018				
Проросійськи зорієнтовані	635	1,28	0,492	0,020
Проєвропейськи зорієнтовані	958	1,50	0,589	0,019

¹ Серед усіх опитаних в АР Крим ($n = 91$) під час моніторингового опитування 2013 року: а) 73,6% вважали за необхідне надати російській мові статус офіційної в Україні; б) 80,2% були прихильними до ідеї приєднання України до союзу Росії й Білорусі; в) 23,1% позитивно ставилися до вступу України до Європейського Союзу. Серед усіх опитаних у Донецькій та Луганській областях ($n = 281$) під час моніторингового опитування 2014 року: а) 72,6% вважали за необхідне надати російській мові статус офіційної в Україні; б) 66,4% були прихильними до ідеї приєднання України до союзу Росії й Білорусі; в) 10,8% позитивно ставилися до вступу України до Європейського Союзу.

Таблиця 4

**Середні показники декларативної особистої відповідальності
за стан справ у своєму місті чи селі за кластерами проросійськи
та проєвропейськи зорієнтованих опитуваних, *M***

Кластер (категорія)	<i>n</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>	Стандарт- на похибка <i>M</i>
2013				
Проросійськи зорієнтовані	843	1,30	0,514	0,018
Проєвропейськи зорієнтовані	648	1,38	0,532	0,021
2015				
Проросійськи зорієнтовані	583	1,40	0,557	0,023
Проєвропейськи зорієнтовані	969	1,57	0,582	0,019
2017				
Проросійськи зорієнтовані	563	1,49	0,632	0,027
Проєвропейськи зорієнтовані	1030	1,61	0,611	0,019
2018				
Проросійськи зорієнтовані	641	1,40	0,539	0,021
Проєвропейськи зорієнтовані	964	1,59	0,589	0,019

Для отримання наведених розподілів середніх за кластерними змінними використано дещо модифіковані показники декларативної соціальної відповідальності. Модифікація полягала у перетворенні номінальної шкали вихідних показників відповідальності (рис. 1 і 2) на порядкову шкалу за рахунок вилучення позиції “Важко відповісти”. Відтак опитувані, що обрали цю позицію (рис. 1 і 2), системно вилучалися з аналізу. Через це відповідним чином знизилася наповненість кластерів (*n*) у межах даного аналізу (табл. 3 і 4). При цьому у порядковій шкалі модифікованих показників декларативної соціальної відповідальності позиції “ніякої” відповідав 1 бал, позиції “часткова” відповідали 2 бали, а позиції “повна” – 3 бали. Для зручності інтерпретації тенденцій динаміки середніх показників декларативної відповідальності за стан справ в Україні загалом та у своєму місті чи селі за кластерами проросійськи та проєвропейськи зорієнтованих опитуваних унаочнено (рис. 5 та 6).

Упродовж останніх 5 років і проросійськи, і проєвропейськи зорієнтовані опитувані доволі низько оцінюють рівень власної відповідальності за стан справ у суспільних та місцевих масштабах. Їхні оцінки здебільшого локалізовані в діапазоні між визнанням відсутності власної відповідальності (1 бал) та її оцінюванням як “часткової” (2 бали). Але навіть за таких обставин цими роками спостерігаються загалом вищий рівень декларативної відповідальності й певне зростання цього рівня у проєвропейськи зорієнтованих, якщо порівнювати із проросійськи зорієнтованими опитуваними. Загалом впродовж останніх 5 років розрив між цими двома категоріями опитуваних за мірами декларативної відповідальності дещо зріс. Результа-

ти дисперсійного аналізу і *T*-тесту Стьюдента для двох незалежних вибірок (кластерів) показують значимість цих відмінностей середніх показників декларативної особистої відповідальності за стан справ в Україні загалом та у своєму місті чи селі за частками проросійськи і проєвропейськи зорієнтованих громадян. Таким чином, є підстави стверджувати, що проросійська зорієнтованість відносно слабко, але статистично значимо впливає на рівень декларативної соціальної відповідальності громадян в Україні, певною мірою знижуючи її.

Рис. 5. Динаміка розподілу середніх показників декларативної особистої відповідальності за стан справ в Україні загалом за частками проросійськи та проєвропейськи зорієнтованих опитуваних (діапазон шкали: 1–3 бали)

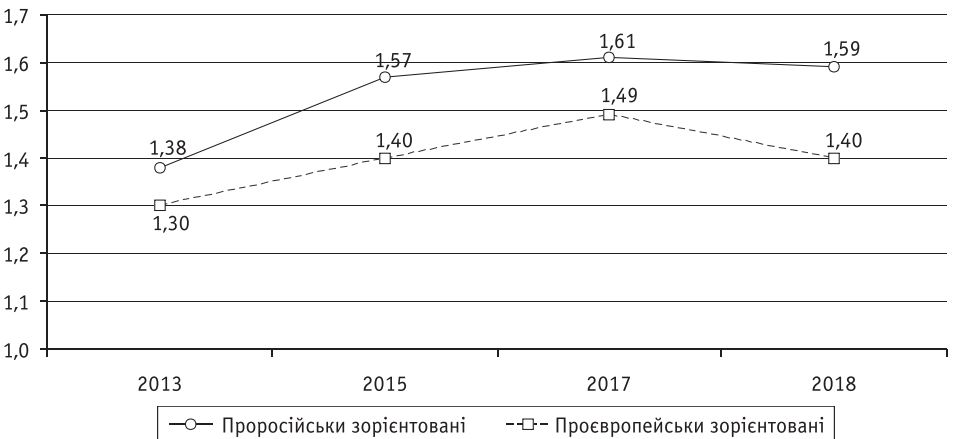

Рис. 6. Динаміка розподілу середніх показників декларативної особистої відповідальності за стан справ у своєму місті чи селі за частками проросійськи та проєвропейськи зорієнтованих опитуваних (діапазон шкали: 1–3 бали)

Загалом наразі імовірний більший потенціал формування відповідального суспільства в Україні варто вбачати у проєвропейській зорієнтованості її громадян, яка спонукає їх артикулювати й (можливо) реалізовувати власну соціальну відповідальність за державу та її керівництво. Водночас інтересам

проросійськи зорієнтованих громадян навряд чи може суперечити взяття на себе більшої відповідальності за стан справ у межах їхніх територіальних і місцевих громад. У збільшенні цієї відповідальності теж прихований неабиякий потенціал формування відповідального суспільства в Україні.

ЛЮБОВ БЕВЗЕНКО,

доктор соціологічних наук, провідний науковий співробітник відділу соціальної психології Інституту соціології НАНУ, Київ

Громадянський волонтерський рух в Україні: соціальна база довіри та підтримки¹

Феномен українського волонтерського руху, що почав набирати силу одразу після революційних подій 2013–2014 років і початку військових дій на Сході нашої країни, продовжує привертати увагу дослідників — як вітчизняних, так і зарубіжних. Його відмінність від поширеного в усьому світі волонтерства якраз і схоплено у слові “рух”.

Зазвичай волонтерство — це індивідуальна діяльність, спрямована на добровільну допомогу тим, ким держава не може опікуватися повною мірою в рамках відповідних інститутів. Волонтери в традиційному розумінні — це ті, хто віддає свій вільний час, гроші, знання, не очікуючи нагороди, тим, хто опинився в притулках, сиротинцях, допомагає бездомним покинутим тваринам і т.ін.

Таке волонтерство існувало і в нашій країні до початку подій 2013–2014 років. Але після цього все змінилося. Слабкі соціальні інститути, що існували на той момент в державі, були не спроможні ані протистояти військовій агресії на Сході, ані дати раду тим потокам внутрішніх переселенців, що з’явилися в країні в результаті цих подій. І тоді внаслідок потужних процесів громадянської соціальної самоорганізації, що проявилися ще під час подій Революції Гідності, почали набирати силу спонтанні громадянські об’єднання, що перебрали на себе ті функції, які в сильній державі лежать на відповідних інститутах.

У цьому разі ці громадянські об’єднання, по суті, замінили собою такі слабкі на той час інститути, як армія, медична допомога (переселенцям та військовим), соціальна допомога (перш за все переселенцям). Ці початкові громадянські самоорганізаційні об’єднання лише пізніше дістали назву волонтерських.

¹ Матеріал підготовлений у рамках НДР “Закономірності формування та соціологічні виміри громадянського суспільства в Україні” (0118U005335), передбаченої бюджетною програмою 6541230 НАН України “Підтримка розвитку пріоритетних напрямів досліджень за результатами оцінювання ефективності діяльності наукових установ за новою методикою, розробленою на основі міжнародних стандартів”.

Саме від того часу в нашій країні почали відзначати міжнародний День волонтера, що припадає на 5 грудня. У своїх ФБ-повідомленнях з приводу цього дня 2018 року відомі волонтери розмірковують над цим феноменом, даючи йому дуже влучні характеристики, говорячи про те, як, власне, з’явився цей рух і як він потім став відомий як “волонтерський”. Наведу деякі з цих повідомлень, бо вони промовляють самі за себе.

Анна Майборода (*Рада волонтерів при Міністерстві оборони України, ФБ 05.12.18*): “У березні 14-го ми не знали, що все, що ми робимо, допомагаючи військовим, переселенцям з Криму, називається волонтерською діяльністю. І у травні 14-го, допомагаючи, ми не знали, що ми волонтери. Та й улітку 14-го «волонтер» ще не було нашим. Воно з’явилося з часом. Ми просто небайдужі самодостатні активні відповідальні громадяни, які могли і можуть більше, ніж інші: В тилу збираючи допомогу, виробляючи потрібні речі, в шпиталях допомагаючи пораненим, на передовій, на полігонах, в кабінетах відстоюючи права військових. І продовжуємо цей довгий шлях допомоги Державі та військовим п’ятий рік”.

Леся Литвинова (знаменитий пункт допомоги переселенцям на Фролівській, єдине місце в Києві, куди влітку 2014 року налякані війною люди зі Сходу приїздили часто в тому, в чому їх застала війна, тримаючи за руки дітей, — і отримували перший притулок, просту їжу, психологічну підтримку. Жодних державних установ такого типу на той час не було). Цитата з допису на ФБ, 05.12.18, дуже влучно про появу самого феномену українського волонтерства: “До 14 года мы и слово-то такое, “волонтер”, слышали совсем редко. И ни с чем, кроме помощи бродячим животным и детским домам оно не вызывало ассоциаций. Ну и не будило никаких чувств особенных. Крутится кто-то там в своем непонятном мирке — ну и Бог с ним. Мало ли городских сумасшедших. У каждого своя песочница... С Майданом и войной слово “волонтер” настолько вошло в повседневную речь, что очень быстро потеряло свой изначальный смысл и стало синонимом к словам “патриот”, “волшебник”, “донор”, “общественный деятель” и т.д., и т.п. Границы размылись. Смыслы стерлись. И самым простым решением любой задачи стало “а вы позвоните волонтерам””.

У цьому феномені дуже важливим є те, що це справді не індивідуалізована активність, а певні спонтанні масштабні об’єднання, які мали в собі потужне ядро із провідних волонтерів, імена яких поступово ставали досить відомими. Але сила цього ядра спиралася на потужну і мало помітну підтримку з боку великої частини громадян країни. Знову цитата з посту Лесі Литвинової: “Где-то рядом никому неизвестные бабушки тихо вязали носки для чужих детей. Кто-то приходил в больницу накормить супом незнакомого человека. Ехал разгрузить какие-то коробки на Новой Почте. Перевозил чужие грузы. Покупал на праздник два подарка — своему и чужому ребенку. Перечислял деньги на карточку человеку, которого в глаза не видел. Сортировал. Убирал. Стирал. Строил. Готовил. Утешал. Делал что мог. Именно эти люди, которых никто не знает в лицо и по именам, и есть настоящие волонтеры. Не ждущие ни благодарности, ни грамоты, ни привилегий, ни славы. Они не дают бесконечные интервью. Их никто не узнает на улице. Но именно благодаря им “большие” и “настоящие” волонтеры могут сделать хоть что-то”.

Саме з цієї непомітної допомоги багатьох простих громадян і складалося те, що можна позначити як “волонтерський рух”. У скупих цифрах наших моніторингових досліджень це постає як та неймовірна підтримка й довіра, яку люди виявили до волонтерів. Цікаво, що до зазначених подій в наших питаннях про довіру навіть такого рядка – “волонтери” – не існувало. З моменту його появи у 2015 році індекс довіри до цієї групи виявляється одним із найвищих, випереджаючи навіть науку і церкву (див. табл. 1).

Завдання цієї розвідки – проаналізувати соціальний профіль носіїв цієї довіри. І зробимо ми це у двох ракурсах:

- 1) подивившись на уявну групу підтримки волонтерів як на певну соціальну спільноту і проаналізувавши її соціальний склад за традиційними соціально-демографічними показниками, такими як стать, вік, національність, регіон проживання;
- 2) проаналізувавши, який відсоток людей у соціальних групах, виокремлених за ознаками статі, віку, регіону проживання, висловлюють свою довіру до волонтерів.

Звісно, йдеться про різні речі – за цифровими показниками, і за тією смисловою основою, на яку вони вказують. Перше – інформація про самі групи довіри та підтримки. Друге – інформація радше про суспільство, розподіл у ньому цієї підтримки.

Таблиця 1

Індекс довіри до волонтерів порівняно з іншими групами, 2018, 5-бальна шкала

Рейтинг	Яким є рівень Вашої довіри до ...?	Індекс (середнє)
1	Сім'ї та родичів	4,54
2	Співвітчизників	3,42
3	Сусідів	3,33
4	Волонтерів	3,21
5	Вчених НАН України	3,14
6	Церкви та духовництва	3,06
7	Армії	2,87
8	Благодійних фондів, громадських організацій	2,76
9	Засобів масової інформації (телебачення, радіо, газет)	2,47
10	Профспілок	2,46
11	Місцевих органів влади	2,39
12	Поліції	2,23
13	Астрологів	2,22
14	Податкової інспекції	2,22
15	Банків	2,20
16	Прокуратури	2,08
17	Судів	2,01
18	Президента	1,96
19	Політичних партій	1,91
20	Уряду	1,88
21	Верховної Ради	1,85
22	Комуністичної партії	1,74

Як вибудовувалися групи, що перебувають у фокусі аналізу? Таких груп ми вирізнили три — “довіра” до волонтерів, “недовіра”, “важко сказати” (нейтральна група). Це було зроблено задля зручності та більшої наочності отриманих результатів порівняно із початковою п’ятибальною шкалою, де респондентам пропонували 5 варіантів відповідей:

- 1) зовсім не довіряю;
- 2) переважно не довіряю;
- 3) важко сказати;
- 4) переважно довіряю;
- 5) цілком довіряю.

Натомість три новостворені групи виглядали так:

- 1) “довіра” = “переважно довіряю” + “цілком довіряю”;
- 2) “важко сказати” = “важко сказати”;
- 3) “недовіра” = “зовсім не довіряю” + “переважно не довіряю”.

У таблиці 2 наведено дані про наповнюваність цих груп як за абсолютними цифрами, так і у відсотках. Як видно, загальний рівень довіри в розрізі всього репрезентативного для громадян країни опитування вдвічі перевищує рівень недовіри.

Таблиця 2

Наповнюваність умовних груп “довіра” до волонтерів, “важко сказати”, “недовіра” до волонтерів, N = 1800

Групи	<i>n</i>	%
Довіра	831	46,2
Важко сказати	557	30,9
Недовіра	412	22,9

Соціальний профіль групи “довіра” порівняно з групою “недовіра”

Зазначений аналітичний зріз покликаний показати, яким є склад вказаних груп за основними соціодемографічними показниками. У таблиці 3 наведено цей розклад. Оскільки група “довіра” нас цікавить передусім, то в першому рядку наведено показники абсолютної наповнюваності цієї групи.

За складом у цій групі більше жінок, ніж чоловіків (приблизно 56 % до 44%), що є зрозумілим і з психологічного погляду (жінки більш емоційно відгукуються на проблеми, якими опікуються волонтери), так і з огляду на ті запитовані форми допомоги, що їх надавали волонтерам пересічні громадяни. Про це добре сказано в наведеному вище дописі Лесі Литвинової. Прали, годували, втішали, плели захисні сітки, в’язали шкарпетки, пересилали подарунки дітям, носили одяг на Фролівську переважно жінки. З цієї безпосередньої участі та співчуття і народжувалася зазначена довіра. Але, певна річ, і чоловіки не були осторонь. Якщо соціальне волонтерство було більш близьким жінкам, то військове, допомога армії, особливо у перші місяці бойових дій, — це становило сферу переважно чоловічого волонтерства. При цьому слово “переважно” тут є дуже важливим. Як у тій, так і в іншій сфері було достатньо і чоловіків, і жінок. Медичне волонтерство (точніше, військове медичне волонтерство) — ще одна ланка волонтерського фронту.

Саме тут, напевне, важко сказати, кого було більше. Лікарями, особливо військовими, частіше були чоловіки. Допомогу супровідного плану (з боку медсестер, з догляду за пораненими в госпіталах) здійснювали більше жінки.

Моніторингове дослідження не дає про це докладнішої інформації. Але гіпотетично можна уявити саме такий розклад залученості до волонтерського руху і тим пояснити наведений вище склад групи “довіра” за ознакою статі.

Треба зазначити, що порівнювані групи “нейтральна” та “недовіра” мають близький профіль за ознакою статі.

Таблиця 3

Склад умовних груп “довіри/ недовіри” до волонтерів за демографічними ознаками, n = для групи “довіра”^a

Уявні соціальні групи, що вивчаються — довіра/недовіра до волонтерів	Склад за статтю		Склад за національністю			Склад за віком			Склад за регіональною належністю			
	Чоловіча	Жіноча	Українець	Росіянин	Інша	18–29 років	30–55 років	56 років та більше	Захід	Центр	Південь	Схід
Довіра, n	365	466	772	51	8	181	382	268	211	271	96	253
Довіра, %	43,9	56,1	92,9	6,1	1,0	21,8	46,0	32,3	25,4	32,6	11,6	30,5
Важко сказати, %	46,1	53,9	90,8	7,7	1,4	21,0	47,9	31,1	18,9	39,7	8,8	32,7
Недовіра, %	46,6	53,4	87,9	10,9	1,2	19,9	44,2	35,9	14,6	40,5	11,7	33,3

^a Захід — Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Волинська, Закарпатська, Тернопільська, Чернівецька області; Центр — Київська (без Києва), Київ (місто), Кіровоградська, Полтавська, Вінницька, Житомирська, Сумська, Хмельницька, Черкаська, Чернігівська області; Південь — Миколаївська, Одеська, Херсонська області; Схід — Запорізька, Дніпропетровська, Харківська + Донбас: Луганська та Донецька області.

Що стосується складу зазначених груп за національною належністю, то тут вже ми бачимо певні відмінності. У групі “довіра” українці присутні більш активно, ніж у групі “недовіра”. І відповідно росіян трохи більше у групі “недовіра”, ніж у групі “довіра”, хоча ця різниця становить лише близько 4%.

Так само невеликою є відмінність між цими групами за ознакою віку. В групі “довіра” є певна перевага на користь молоді, а в групі “недовіра” — на користь людей, старших за 56 років, тобто це різниця в межах 2%, що не виходить за межі можливої статистичної похибки.

А от регіональний склад аналізованих груп демонструє суттєву і цікаву відмінність. Групи “довіра” та “недовіра” мають однакові відсотки представників Півдня та Сходу, а от представників Заходу в групі “довіра” приблизно на 10% більше (25,4% проти 14,6%). Що цікаво — представники Центру становлять основу радше групи “недовіра” (їх 40,5%), ніж групи “довіра” (32,6%). Це досить показова різниця, і поясненням тут може бути той список

областей, що утворюють Центр. Вони різні за своїми політичними уподобаннями, їх не зачепила війна — не було біженців, не було негативного досвіду, пов’язаного із цим, як і потреби в допомозі.

Як значимі порівняльні характеристики цих груп варто навести розподіл відповідей на деякі запитання, що визначають загальну групову тональність у ставленні до ситуації в країні.

Таблиця 4

Розподіл за відповідями на запитання: “Якою мірою Ви в цілому задоволені своїм становищем у суспільстві на теперішній час?”

Варіанти відповідей	Довіра, <i>n</i>	%		
		Довіра	Важко сказати	Недовіра
Радше не задоволений	343	41,3	45,2	54,4
Важко сказати, задоволений чи ні	219	26,4	32,1	23,3
Радше задоволений	269	32,4	22,6	22,3
Загалом	831	100,0	100,0	100,0

З відповідей, наведених у таблиці 4, видно, що група “довіра” демонструє значно більшу задоволеність своїм становищем у суспільстві, ніж група “недовіра” (різниця є суттєвою і становить більш як 10%). Хоча загалом і та, і та група демонструють високу загальну невдоволеність.

Таблиця 5

Розподіл за відповідями на запитання: “Які почуття виникають у Вас, коли Ви думаєте про майбутнє України?”^a

Варіанти відповідей	Довіра, <i>n</i>	%		
		Довіра	Важко сказати	Недовіра
Оптимізм	218	26,2	14,4	15,5
Байдужість	27	3,3	3,4	5,1
Радість	36	4,3	6,1	5,1
Безвихідь	128	15,4	20,3	20,9
Упевненість	102	12,3	11,3	10,2
Розгубленість	187	22,5	25,0	23,1
Задоволеність	38	4,6	4,3	3,2
Песимізм	101	12,2	14,9	17,0
Надія	413	49,7	41,8	32,8
Тривога	299	36,0	38,1	40,3
Інтерес	149	17,9	13,1	12,4
Страх	145	17,5	21,4	28,2
Інше	0	0,0	0,2	0,2
Важко відповісти	43	5,2	7,2	5,3
Загалом	831	100,0	100,0	100,0

^a Респонденти могли обрати більш як одну відповідь.

*Довіра/недовіра до волонтерів залежно від віку, статі,
національності та регіону проживання*

Звісно, наведений вище аналіз мало що говорить про те, якою є активність зазначених соціодемографічних груп у символічному делегуванні своїх представників у групи “довіри / недовіри” до волонтерів. Іншими словами, з’ясуємо, яким є профіль цих великих груп у плані ставлення до волонтерів. Інформацію про це наведено в таблицях 6–9.

З наявних даних можна зробити висновок — серед жінок та чоловіків майже не спостерігається суттєвої різниці у ставленні до волонтерства. І в тих, і в тих довіра приблизно вдвічі переважає над недовірою. Водночас третина і тих, і тих залишається на “нейтральній смузі”.

Таблиця 6

**Довіра/недовіра до волонтерів, розподіл відповідей у групах
за ознакою статі, %**

<i>Стать</i>	Довіра	Важко сказати	Недовіра	Загалом, <i>n</i>
Чоловіки	44,8	31,6	23,6	814
Жінки	47,3	30,4	22,3	986

Національність трохи більше відбивається на ставленні до волонтерів (табл. 7). Серед українців частка тих, хто висловлює свою довіру, більш як на 10% перевищує аналогічну частку серед росіян (47,6% проти 36,7%). Відповідним чином протилежна ситуація спостерігається у групі “недовіра”.

Таблиця 7

**Довіра/недовіра до волонтерів, розподіл відповідей у групах
за ознакою національної належності, *N* = 1800, %**

<i>Національність</i>	Довіра	Важко сказати	Недовіра	Загалом, <i>n</i>
Українець	47,1	30,9	22,1	1640
Росіянин	36,7	30,9	32,4	139
Інша	38,1	38,1	23,8	21

Не спостерігається суттєвої різниці у підтримці, яку надають чи не надають волонтерству представники різних вікових груп (табл. 8). В усіх групах довіра вдвічі перевищує недовіру зі стабільною третинною в нейтральній зоні (“важко сказати”).

Таблиця 8

**Довіра/недовіра до волонтерів, розподіл відповідей у групах
за віком, *N* = 1800, %**

<i>Вік, інтервали</i>	Довіра	Важко сказати	Недовіра	Загалом, <i>n</i>
18–29 років	47,6	30,8	21,6	380
30–55 років	46,0	32,1	21,9	831
56 років і більше	45,5	29,4	25,1	589

Цікавою є інформація про міру довіри до волонтерства, характерну для різних регіонів України (табл. 9). Очікувано, що найбільше тих, хто активно довіряє, ми знаходимо серед представників західних областей. Друге місце посідає Південь, далі йде Схід, а от Центр виявляється на останньому місці. Ситуація з недовірою є дзеркально подібною, хоча там різниця проступає не так рельєфно.

Таблиця 9

Довіра/недовіра до волонтерів, розподіл відповідей у групах за регіональною належністю, N = 1800, %

<i>Регіон (без виокремлення Донбасу)</i>	Довіра	Важко сказати	Недовіра	Загалом, n
Захід	56,1	27,9	16,0	376
Центр	41,1	33,5	25,3	659
Південь	49,7	25,4	24,9	193
Схід	44,2	31,8	24,0	572

Щоб пояснити розподіл, наведений у таблиці 9, нам, напевне, треба вивчати довіру до окремих сегментів волонтерської діяльності. Високому рівню довіри у східних областях могли посприяти ті волонтери, котрі опікувалися проблемами переселенців. Водночас традиційно вищий рівень патріотизму в західних областях міг би бути підґрунтям для підтримки військового волонтерства. Певна пасивність Центру, таким чином, теж могла б знайти пояснення — обидва ці стимули до підтримки волонтерства в Центрі є менш вираженими. Проте ця гіпотеза потребує додаткового дослідження.

Модератор круглого столу ВІКТОР СТЕПАНЕНКО

Матеріал надійшов 14.05.2019